

**MATERIALS
OF THE XVI INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE**

SCIENCE WITHOUT BORDERS - 2020

March 30 - April 7, 2020

Volume 8

SHEFFIELD
SCIENCE AND EDUCATION LTD
2020

SCIENCE AND EDUCATION LTD

Registered in ENGLAND & WALES Registered Number: 08878342
OFFICE 1, VELOCITY TOWER, 10 ST. MARY'S GATE,
SHEFFIELD, S YORKSHIRE, ENGLAND, S1 4LR

Materials of the XVI International scientific and practical Conference
Science without borders - 2020 , March 30 - April 7, 2020: Sheffield. Science
and education LTD -96 p.

Date signed for printing ,
For students, research workers.

Price 3 euro

ISBN 978-966-8736-05-6

© Authors , 2020

© SCIENCE AND EDUCATION LTD, 2020

ECONOMIC SCIENCE

The economy of the enterprise

Кучумова А.Е., Джапарова К.К., к.э.н.

*Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

На сегодняшний день сфера туризма развивается большими темпами и как следствие, занимает лидирующие позиции в секторе экономики. В результате развития туристической отрасли увеличивается число основных источников дохода для развития экономики страны.

Развитие туристической отрасли может иметь три положительных последствия для экономики: во-первых, обеспечить приток иностранной валюты и положительное влияние на экономические показатели, как платежный баланс и совокупный экспорт; во-вторых, содействие занятости; и в-третьих, способствует развитию инфраструктуры страны [1].

Экономический эффект от туризма в Казахстане был ощутим в период проведения ЭКСПО, когда в Казахстан прибыло более 7 млн туристов. Туристические потоки увеличились на 20% и достигли порядка 6 млн посетителей. Все они оставили от 50 до 350 долларов за поездку в экономику страны.

В целях сохранения влияния ЭКСПО Правительством РК утверждена Концепция развития туристской индустрии Казахстана до 2023 года и государственная программа развития туристской индустрии Казахстана на 2019-2025 годы. Целью данной программы является развитие внутреннего и въездного туризма, развитие региональных культурно-туристских кластеров, привлечение инвестиций, повышение качества и конкурентоспособности туристских услуг, планирование развития туризма, развитие туристской инфраструктуры, создание Единого национального бренда туризма. Также индустрия туризма тесно взаимодействует со многими отраслями смежных отраслей, поэтому эффективность всей отрасли во многом зависит от их скоординированной

деятельности. В целях обеспечения единого и институционального развития индустрии туризма в Казахстане создано акционерное общество "Национальная компания "Kazakh Tourism". Приняты системные и комплексные меры по повышению привлекательности отечественных туристских маршрутов для туристов, компаний и инвесторов.

В целях оказания финансовой поддержки развитию туристического потенциала Казахстана НК "Kazakh Tourism" проводит работы по привлечению отечественных и зарубежных инвестиций. К 2028 году планируется привлечь не менее 39 млрд. тенге инвестиций в туристические проекты [2].

Туризм имеет более сильный мультипликативный эффект, чем большинство других секторов экономики. Индустрия туризма прямо или косвенно затрагивает 32 сектора экономики (туристические агентства, все виды транспорта, гостиничные комплексы, системы питания, дома отдыха, санатории, национальные парки и др.) [3].

Индустрия туризма генерирует прямые доходы, в то время как расходы туризма затрагивают многие уровни экономики, создавая не только прямую занятость, но и косвенную. Она также обеспечивает поступления в иностранной валюте, а также, помимо госбюджета, поддержке малого и среднего бизнеса, стимулирует развитие ремесленного производства, расширяет потребительский рынок товаров и услуг, что в свою очередь способствует экономическому развитию регионов, которые не предоставляют никакой другой коммерческой и промышленной базы. В этом смысле туризм может выступать в качестве непроизводственного сектора [4].

Развитие туристической отрасли обусловлено рядом факторов:

наличие туристско-рекреационных ресурсов в Казахстане;

развитие всех предприятий и отраслей, прямо или косвенно связанных с туризмом;

привлечение иностранной валюты, с развитием въездного туризма;

получение прибыли при низких затратах;

нет затрат на приобретение основных ресурсов;

развитие малого и среднего предпринимательства, обеспечивающего занятость населения;

увеличение сектора услуг;

формирование имиджа и репутации страны в мировом сообществе.

Согласно статистики, ежегодно количество туристов, посещающих страну, увеличивается в среднем на 8% в год. По итогам 2018 года количество туристов составило 1,3 млн. человек.

Что касается внутреннего туризма, то в 2018 году количество обслуживаемых клиентов увеличилось примерно на 6 млн. человек с 5,6 млн. годом ранее. Из них 4,7 млн. человек было обслужено местами размещения (по сравнению с 4,4 млн. годом ранее).

Количество посетителей санаториев составило 297 тысяч человек (в 2017 году этот показатель составил 286 тысяч); особо охраняемых природных территорий - 872 тысячи человек (против 890 тысяч человек годом ранее) [5].

Количество мест размещения, для казахстанцев и гостей страны, за 2018 год выросло с 2,99 тыс. до 3,32 тыс. Таким образом, наибольшее количество ожидаемо сосредоточено в основных туристических регионах: Восточно-Казахстанской (537), Алматинской (519) и Акмолинской (287) областях.

Определена приоритетная зона туристских объектов для повышения эффективности маркетинговых коммуникаций. Основное внимание будет направлено на их продвижение. Это горный кластер Алматы, Щучинско-Боровская курортная зона, Туркестан, Балхаш, Алаколь, Баянауыл [6].

Стране следует запустить определенный механизм привлечения туристов и развития этой индустрии, внедрить свои якорные проекты, которые бы притягивали иностранных туристов. Такие проекты можно создать как на уровне государства, так и на уровне бизнеса.

Экономическая эффективность туризма означает, что туризм в стране должен развиваться совместно с другими отраслями социально-экономического комплекса. Для того чтобы индустрия туризма была прибыльной, необходимо сконцентрировать усилия всех участников туристического рынка, государственного и частного секторов. Роль Правительства Республики заключается в обеспечении координации политики развития и планирования в сфере туризма на межгосударственном, государственном и частном уровнях.

Литература:

1. Балабанов И. Т., Балабанов А. И. Экономика туризма: Учеб. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2017. – 48 с.
2. Международное информационное агенства Kazinform [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/ne-menee-39-mlrd-tenge-investiciy-planiruyut-privlech-v-proekty-turistskoy-otrasli_a3595516
3. Богданов, Е.И. Экономика отрасли туризм: Учебник / Е.И. Богданов, В.П. Орловская, Е.С. Богомолова. - М.: Инфра-М, 2018. - 64 с.
4. Официальный сайт Министерства культуры и спорта Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://mks.gov.kz/rus/deyatelnost/strategicheskii_plan/
5. Данные агентства Республики Казахстан по статистике [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.stat.kz>
6. Центр деловой информации Капитал [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://kapital.kz/economic/78515/vnutrenniy-turizm-v-kazakhstane-vyros-pochti-na-6.html>

Dumik N.A.

National centre of science Institute of agrarian economy, Ukraine

THE HUMAN CAPITAL AS THE CAPITALISATION FACTOR

The human capital as the major factor of social and economic development defines efficiency of use of the industrial, financial and natural capital and directly influences not only rates, but also on quality of economic growth which, on conclusions of scientists, is caused by following reasons. Movement of a modern civilisation to a postindustrial society, information, high technology, hi-tech and innovative economy. This process is accompanied by cardinal changes in the maintenance and character of labour activity. Creative character of work and knowledge as direct productive force and an industrial resource become a motive power.

Increase of a role of the human capital is caused by deep qualitative changes in production, in which structure the increasing importance the sphere of services which is directly connected with development of the person, its formation as persons gets. The regrouping of motive forces of economy towards the human factor is caused not only cardinal changes in structure of productive forces, but also deep qualitative transformation of relations of production.

In conditions when high qualification and cumulative knowledge of workers becomes the main competitive resource of economic changes, there is a real possibility of distribution of relations of the property on material conditions of production, replacements of branch of the capital from the worker their merge.

The complex system analysis of the investigated models of economic growth allows to draw important conclusions concerning a role of the human capital in the course of economic development.

The human capital is directly the participant and the factor of process of economic development (along with physical kinds of the capital). Factors of influence of the human capital on economic growth are elements of internal structure of the human capital, and their list is not settling. The result of economic activities is reached in the course of capital use, and criterion of efficiency of development is productivity of such use (activity) that forms rates and quality of economic growth. Long-term

steady economic growth is possible under condition of attraction not only extensive mechanisms, but also intensive (qualitative) factors of development that is provided only with participation of the human capital.

One of the major factors and source of economic development is investment activity. Process of economic growth and the sizes of accumulation are in direct dependence on volumes of consumption and propensity to savings. Efficiency of economic development as multifactorial category depends on "elasticity" of the capital and "objectivity" of work, that is characteristics of quality of the human capital take on special significance.

Effective functioning of the human capital becomes the main condition and the factor of economic growth. The human capital is the social economic category characterising set (system) of public relations on expedient, realised and professional use in the course of manufacture and creation of new cost in concrete sphere of economic activities got natural way, generated and developed owing to the investments which embodied in the person and have been saved up by it of certain stocks of health, knowledge, abilities, skills, experience, motivations, own personal qualities and other productive abilities belonging to it on the property rights that promotes growth of labour productivity and incomes of subjects of process of use of the human capital and the person.

The human capital as a social economic category is focused on development. In the microeconomic plan is a creation of the added cost as source for the further self-increase of capital cost under the influence of cumulative qualification and productive abilities of all workers of the enterprise, and also achievement in a question of the effective organisation of work and personnel development. At this level the human capital co-operates with industrial (material), financial and natural kinds of the capital for achievement of peak efficiency of their sharing.

Social economic development is reached at the expense of creation of new cost in the course of relations of production by interaction of various kinds of the capital. Material and financial resources become the capital through human relations in the conditions of interaction economic and social factors. The human capital in the course of creation of new cost influences material kinds of the capital (material, financial, natural) together with others not material forms of the capital (social, intellectual).

The human capital is a unique kind of the capital without which participation new cost - a product only live human work cannot be created. The human capital is a

primary factor of system of relations of production, and its central link, the carrier капиталоспособности (all non-material kinds of the capital), the person is.

The final social economic result of any economic activities depends on management efficiency process of relations of production as a whole, and also all its components at different stages of their formation, depending on sphere and functioning level. Economic development should be considered in unity of processes of formation, development and use of the human capital. With the beginning of the period of labour activity only base period of formation of the human capital comes to the end.

Factor allocation «the human capital» has allowed to identify essentially new important source of economic growth which knowledge and the competence is, hence, correctly to define an economic role of formation, a science, public health services and other non-material aspects of human activity which were considered before, as a rule, as the unproductive. From level and efficiency of accumulation of the human capital, from a state of health of the worker, the received knowledge, skills, professionalism level, level of its productivity, that is value depends on the motivation which have developed at it to work improvement of quality.

Thus, in the course of research it is established that the human capital - a dynamical social economic category, is developed as a result of the purposeful investments, the stock of productive abilities embodied in the human person, it is capitalised as a result of economic (economic, intellectual) activity labour potential of the person which brings the added cost (income) to the worker, the employer and the state.

К.э.н., доцент Елпанова М.А.
Магистрант: Басықараева Б.А.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан

КӘСІПОРЫННЫҢ БИЗНЕСТЕГІ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ

Кәсіпорынның жағдайын басқарудың тиімді жүйесін құру үшін оның бизнестегі әлеуетін анықтау қажет. Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті–максималды мүмкін болатын нәтижеге жету барысындағы қатынастар [1-2]. Ол үшін келесі шарттарды орындау қажет: өтімділік пен қаржылық тұрақтылықтың шарттарын орындауға қажет меншікті капиталдың болуы; тиімді инвестициялық жобаларды егізу қажет көлемі бар капиталды келтіру мүмкіндігі; салынған капиталдың рентабельдігі; ағынды және болашақ қаржылық жағдайды таза қамтамасыз етуге қажетті қаржыларды тиімді басқару жүйесінің болуы.

Кәсіпорынның бизнестегі әлеуетін анықтау әдістемесі белгілі қадамдар тізбегіне негізделеді. Бірінші қадамда кәсіпорынның өтімділігін, төлемқабілеттілігін және қаржылық тұрақтылығын сипаттайтын негізгі көрсеткіштеріне экспресс-талдау жасау. Кәсіпорынның қаржылық үдерістерінің, қаржылық көрсеткіштерінің көптігін, олардың сыни бағалау деңгейіндегі айырмашылықтарды, олардың нақты мәндерінің ауытқуларының әр түрлі деңгейі және осыған байланысты қаржылық тұрақтылықты бағалаудағы қиыншылықтарды ескере отырып, кәсіпорынның қаржылық әлеуеті интегралдық рейтингтік бағалауын жүргізу қажет. Бұл бағалау түрі дайындық және есептеу кезеңдерінен тұрады. Дайындық кезеңі бағалауды жүргізетін қаржылық көрсеткіштерді анықтауды және олардың шектеулі мәндерін тиісті деңгейге жеткізуді қамтиды. Есептік кезеңде кәсіпорынның қаржылық әлеуетін сипаттайтын қаржылық көрсеткіштер мәндері мен деңгейі анықталады.

Осы жағдайда бизнестегі қаржылық әлеуетті [3-5] бағалау үшін келесі көрсеткіштер жиынтығы талданады:

- қаржылық тәуелсіздік коэффициенті (автономия коэффициенті). Ол баланс валютасындағы меншікті капитал үлесін сипаттайды, нормативтік

мәнінен артылса кәсіпорынның сыртқы көздерден қаржылық тәуелсіздігінің күшейгенін көрсетеді;

- ағынды өтімділік коэффициенті (қарыздарды жабудың жалпы коэффициенті, немесе орнын толтыру коэффициенті) айналым активтерін айналым пассивтерімен жабуды сипаттайды және кәсіпорынның өзінің қысқа мерзімді міндеттемелерін орындауды бағалау үшін пайдаланылады;

- жылдамдатылған өтімділік коэффициенті – айналым қаражаттарының ең өтімді бөлшегінің (ақша қаражаты, дебиторлық борыш, қысқа мерзімді қаржылық салымдар) қысқа мерзімді міндеттемелерге қатынасын білдіреді;

- абсолюттік өтімділік коэффициенті – бұл кәсіпорынның ең өтімді активтерінің (ақша қаражаты және өтімділік құнды қағаздардың) ағынды міндеттемелерге қатынасы және активтер рентабелдігі - кәсіпорынның бүкіл мүлігін тиімді пайдалануын сипаттайтын көрсеткіш, ол таза пайданың активтердің орташа жылдық құнына бөлінуімен анықталады;

- меншікті капитал рентабелдігі - кәсіпорынның өз-өзін қаржыландыру көздерінен инвестицияланған капиталды пайдалану тиімділігін көрсетеді, және таза пайданың қарыз капиталына бөліндісімен анықталады;

- сату көлемінің жалпы активтерге бөліндісі өндіріске активтерді пайдалану тиімділігін сипаттайды;

- қарыз қаражатының үлес коэффициенті немесе қарыз капиталының үлес салмағы қарыз қаражатының меншікті қаражатына бөліндісімен анықталады;

- оңтайлы формадағы активтердің міндеттемелерден бос үлесі активтер құрылымындағы айналым активтерінің үлесін көрсетеді.

Қаржыны басқарудың тиімді жүйесі деп компания барлық бөлімшелерге жұмылдырылған жұмысының жоспарын құру технологиясын түсінеміз. Бұл жоспар сыртқы және ішкі параметрлердің өзгеруін болжауды кешенді талдауға және экономикалық пен қаржылық индикаторларды есептеуге негізделеді. Қаржыны басқарудың тиімді жүйесі басқарудың оперативтік-тактикалық тетігін қамтиды. Ол пайда болған мәселелерді және мақсатқа жетуді (өндіріс көлемі, пайда, инвестициялар) шешеді.

Бұл бағалау түрі эксперттік жолмен жүргізіледі және кәсіпорынның әлеуетін тиісті деңгейіне келесі қағидалар бойынша жатқызады: қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі кәсіпорында бюджеттік жоспарлау жүйесі бар;

қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі - кәсіпорында жоспарлы есептер жүйесі бар; қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі - кәсіпорында жоспарлы жүйенің коэффициенттік әдісі бар.

Осыған байланысты кәсіпорынның әлеуетін бағалау құралын таңдау сұрағы туындайды. Ол келесідей кәсіпорынның ішкі мүмкіндіктері мен әлсіздіктерін анықтауды қызмет тиімділігін арттыру мақсатында жасырын резервтерді табуға мүмкіндік береді. Экономикалық әлеуетті кәсіпорынның сыртқы ортаның, басқарушылық аппараттың, еңбек ұжымының, жеке жұмыскерлердің және өндірістік қатынастар арасында таурларды, жұмысты, қызмет көрсетуді толық мүмкіндіктерін пайдалануында шығатын байланыс арқылы қарастыру қажет.

Кәсіпорынның бизнестегі әлеуетінің маңызды құрамдас бөліктеріне жататын [6]:

- нарықтық әлеует: кәсіпорында орын алатын тауарға деген сұраныс және нарық үлесі; ұйымдастыру мен еңбек нарығы; ұйымдастыру мен өндіріс факторларының нарығы;

- өндірістік әлеует: тауарлар өндірісінің әлеуетті көлемі; негізгі құралдардың әлеуетті мүмкіндіктері; шикізат пен материалдарды пайдаланудың әлеуетті мүмкіндіктері; кәсіби кадрлардың әлеуетті мүмкіндіктері;

- қаржылық әлеует: өндірістің әлеуетті қаржылық көрсеткіштері (табыстылық, өтімділік, төлемқабілеттілік); әлеуетті инвестициялық мүмкіндіктер.

Нарықтық әлеует өнімнің максималды көлемде өндірілуімен ресурстармен толық қамтылу деңгейімен сипатталып, өндірістік әлеуетті пайдаланудың өлшемі болып табылады. Өндірістік-экономикалық әлеует кәсіпорынның негізгі құралдары мен еңбек ресурстарының мөлшерімен сипатталады. Бірақ, қазіргі жағдайда оның маңызды құрамдас бөлігі ретінде пайдаланатын технологиялар мен басқарушылық ресурстарды қарастыруға болады. Кәсіпорынның өндірістік-экономикалық әлеуеті оның мақсатты нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді, оның бүгінгі және болашақтағы өнімді жобалауды, оның бағасын болжауды сипаттайды.

Шаруашылық субъектінің бәсекеге қабілеттілігі жоғары деңгейде оның күрделі салымдарын жоспарлауда, өндірістік-экономикалық әлеуеттің даму

бағыттары анықталғанда белгілі болады. Кәсіпорынның техникалық-технологиялық соңғы сұранысын қамтамасыз етуде қайта өндіру қарқыны мен пропорциялары әсер етеді. Бірақ бұл мүмкіндіктер (ал олар қайта өндіру үдерісін қарқындырудың себебінен пайда болатын) кәсіпорынның нарықтық әлеуетін кеңейтудің және нығайтудың жеткілікті шарты болмайды. Басқару жүйесі бәсекелестік артықшылықтарға технологиялық мүмкіндіктердің трансформациясын қамтамасыз ету қажет. Бұл өнімді нарыққа жылжыту мақсатында кешенді шараларды жүргізілу арқылы қамтамасыз етіледі [7].

Жалпы түрде қаржыны басқару жүйесі кәсіпорынның барлық аспектілерін біріктіріп байланыстырады. Қаржыны дұрыс басқармау беделді кәсіпорынды құлдыратады, ал керісінше, тәжірибелі мамандырылған менеджерлер егер мүмкін болса сыртқы және ішкі қиыншылықтарды женеді.

Қаржылық жағдайдың көрсеткіштері кәсіпорынның дағдарыстан шығуға және қаржылық жағдайды тұрақтандыруға бағытталған шараларды анықтайды. Кәсіпорынның қызметінде пайда болатын екі мәселені көрсетуге болады: төлем қабілеттілік пен табыстылық. Осы мәселелерді шешу әдістері бір-бірін ескермейді. Запастарды артық қысқартып жіберу болашақ қызметте пайдаланатын ресурстардың көлемін азайтып жібереді. Сондықтан, пайдалану ресурсының бірлігіне қайтарым (рентабелдік) өседі. Сол мезгілде резервтер көлемі (оның ішінде өтімділік активтер) төмендеп, ағынды төленбеген төлемдердің тәуекелін көтереді, сонымен компанияны құлдырауына әкеледі. Жеткіліксіз төлем қабілеттілік қағидалары оның ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді қарыздарын уақытылы жабу мүмкіншілігі жоқ екенін білдіреді.

Кәсіпорынның қабілетсіздік пен өтімділігін қағидалары және оларды жою шаралары сурет 1 келтірілген.

Әрине, төлеуге қабілетсіздік дағдарысынан шығудың қандай нұсқасы таңдалса да, әрбір жағдайда жеке шешіледі. Суретте біз қаржылық жағдайды жақсарту бағыттарының іс-әрекеттерін көрсеттік. Жағдайларды кәсіпорынның мүмкіндіктерінің көзқарасынан қосымша талдау жүргізгеннен кейін ғана пайдалануға болады. Кәсіпорынның қаржылық қызметінің басқа аспектісі – салынған қаражаттардың табыстылығы сурет 2 көрсетілген.

Сурет 1 - Кәсіпорынның төлеуге қабілетсіздік қағидалары мен оларды жою үшін мүмкін болатын іс-әрекеттері

Кәсіпорынның дағдарыстан шығу мүмкіндіктерін талдауда тек нақты көрсеткіштерге ғана зерттеу жасауды жүргізбей, оның өмірлік циклын зерттеген дұрыс. Сонда да осындай компаниялар салынған қаражатқа қомақты пайда әкелу мүмкін. Оған себеп болушы: салынған қаражат көлемінің аздығы; кәсіпорынның жоғары белсенділігі; жаңа пайдалы ой-тұжырымдама; бизнесті ауырлататын артық сегменттердің жоқтығы.

Сонымен, егер кәсіпорынның ағынды жағдайында төлемқабілеттілікпен мәселелер туындаса, онда меншікті қаражаттар «жеп қойылатын» жағдай туындайды. Онда кәсіпорынның саясаты қайта құрылымдау мен модернизациялау саясатына бағытталу керек: «артық» активтерді сату; іс-әрекетті қарқындандыру, айналымдылықты жеделдету, ресурстарты босату; бизнестің тек болашақ бағыттарын қолдаудың акцентін қолдау; өндірісті

жаңғырту; бизнесті басқару құрылымын өзгерту; жаңа бағыттарды құру
(нарықтар, өндірісті әртараптандыру).

Сурет 2 - Салынған қаражаттардың табыстылығын жоғарлату шаралары

Қаржылық тұрақтылықты несиелеу арқылы қамтамасыз етіп, барлық қарыздарды жабуға болады. Сол мезгілде акционерлік капиталдың өсуі бастапқы кезеңде бола қоймайды – қысқамерзімдік кезеңде меншік қаражаттарының рентабелдігі төмендеп кетеді. Облигациялар шығаруға болады. Қарастырылған қаржылық жағдайды жақсарту әдістері ішкі шараларға жатады және оларды таңдау кәсіпорын басшылығымен шешіледі. Егер аталған шаралар қажетті тиімділікті бермесе, онда кәсіпорын төлемге қабілетсіз болады және оған заңға сәйкес дағдарысқа қарсы әдістер қолданылу мүмкін.

Әдебиет:

1. Комплексный экономический анализ предприятия / А.П. Калинина и др. – Санкт–Петербург: Лидер, 2010. – 569 б.
2. Вартанов А.С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология: Учеб. пособие / А.С. Вартанов. – М.: Финансы и статистика, 2014. – 326 б.

3. Комплексный анализ хозяйственной деятельности предприятия: учеб. пособие / В.И. Бариленко; под общ. ред. В.И. Бариленко. - М.: ФОРУМ, 2012. - 463 б.
4. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: учебник / А.И. Алексеева и др.– М.: КноРус, 2009. – 687 б.
5. Шеремет А.Д. Комплексный анализ хозяйственной деятельности: учебник / А.Д. Шеремет. Изд. перераб. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 415 б.
6. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 456 б.
7. Экономический анализ/Под ред. О.Н. Соколовой. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 320 б.

К.э.н. Шайнуров А.С.
Магистрант: Казбекова М.Ж.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан

КЛАСТЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазіргі жағдайда кластерді құруда кластерге кіретін ұйымдардың заңды тұлға статусын сақтай отырып экономикалық ресурстардың интеграция және шоғырландыру үдерістері жүзеге асырылады. Кластердің сипаттамалық ерекшелігі болып оның құрамына кіретін шаруашылық құрылымдардың қызметінің кең ауқымдығы, бұл жалпы кластермен қатар оның жекелеген қатысушыларының қызмет ету нәтижелерін бағалау және есепке алу кезінде қиыншылық тудырады. Осыған байланысты, жалпы экономикалық тиімділігін бағалау әдістемесін бір-бірінен алшақ, бірақ кластерді дамыту шеңберінде кластерге жеке қатысушылар немесе қатысушылар тобына қатысты пайдалануға болады.

Кластердің мамандану баламаларын таңдау мәселесі де қойылмайды және олар жоғарыда аталған әдістеме бойынша салыстырылмайды. Бұл арнайы қаржылық-шаруашылық тетігі бар ұйымдастырушылық-құқықтық жоба. Сондықтан, кластерлік құрылымның қызмет ету мен құрылу тиімділігін есептеу үшін тиімділікті бағалаудың жалпы әдістері мен қағидаларымен қатар осы үдерістердің сипаттамалық ерекшеліктерін айқындайтын сәйкесті әдістемелік тәсілдер қажет.

Кластерлік құрылымның қызмет ету мен құрылу тиімділігін бағалау таңдалған критерийлердің мазмұнын айқындайтын жеке көрсеткіштер жиынтығын қарастыратын жалпыланған критерийлерге негізделеді. Жеке көрсеткіштер тізімі оңтайлы көлемде, ол жан-жақты және толық көлемде таңдалған критерийдің мазмұнын, маңыздылығын және қажеттілігін көрсетеді. Әр көрсеткіш шынайылық және қолжетімділікпен сипатталуы тиіс [1].

Жалпы кластердің экономикалық тиімділігін бағалау әдістер жиынтығын, есептеулер жүйесін қамтиды және келесі кезеңдерден тұрады:

1. Талдау үшін көрсеткіштерді зерттеу, талдау және іріктеу; көрсеткіштерді өзгеру индексіне қатысты салыстырмалы шамаға келтіру.

2. Өсу қисықтары үлгілерін пайдалана отырып экстраполяция әдісін қолдану негізінде қажетті көрсеткіштерді болжамдау.

3. Ішкі тәсілге сәйкес экономикалық тиімділікті бағалауды анықтау үшін қызметтер рентабелдігінің көпфакторлы мультипликативтік үлгісін өңдеу.

4. Кластерді қалыптастырудан интегралды экономикалық нәтижені анықтау, сонымен қатар кезең бойынша интегралды өсімін анықтау.

5. Бастапқы мәліметтерге кластердің дамуының әсерінің деңгейі туралы қорытындылар.

Сонымен, келесі критерийлерді және көрсеткіштер жиынтығын ұсынуға болады.

1. Кластердің өндірістік құрылымы: құндық (қосымша құнға салық және акциздерді есептемегенде) немесе натуралдық өлшемде өнім түрлерін (тауарлар, қызметтер) өндіру; кластер шеңберінде өндірілетін тауар мен қызметтің әр түрі бойынша экспортқа шығатын құндық және натуралдық өлшемдегі өнім; жалпы көлемге шаққандағы пайыз түрінде өнім (тауарлар, қызметтер) түрлерін өндіру. Бұл көрсеткіштер кластердің өндіріс көлемін және прогрессивті, экспортқа бағытталған әлемдік деңгейдегі өнімге бағытталу деңгейін сипаттайды.

2. Кластердің ресурстық әлеуеті: табиғи-ресурстық әлеует; жұмыскерлердің орташатазімдік саны; негізгі өндірістік қорлардың орташажылдық құны.

3. Инвестициялық қызмет: айналым құралдары; материалдық емес активтер; интеллектуалды инвестициялар және инновациялық қор; қаржылық инвестициялар.

4. Кластердің экономикалық көрсеткіштері: баланстық пайда; өнімді өндіруден түскен табыс; рентабелдік.

Кластер көрсеткіші ретіндегі максималды қосымша құн олардың бөлек жұмыс атқарғандағы қосымша құн сомасы сол объекттердің кластеризациядан кейін қосымша құндарынан әрқашан төмен болатын теңдігі, ол келесі формуламен анықталады [2 б. 5]:

$$ВДС \geq \sum_{i=1}^n ВДС_i$$

Мұндағы: ВДС – кластердің басқа субъектерінің және интеграцияланған өндіріс топтарының жалпы қосымша құны; $ВДС_i$ – берілген кластердің i -субъектінің жалпы қосымша құны; n – интеграция субъектілерінің саны

Сонымен, жоғарыда аталған көрсеткіштер жалпы және кластер ішіндегі фирма топтарының: өнеркәсіп, қаржы және несие, құрылыс, көлік, ғылыми-зерттеу және т.б. қызмет бағыттары бойынша қызмет ету және құру тиімділігін бағалау үшін пайдалануына болады. Ұсынылған көрсеткіштер жүйесі кластерлік құрылымның қызмет ету және құру тиімдігін нақты және жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиет

Современные аспекты маркетинга / под ред. В.А. Дуболазова. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2014. 439 с.

Миркин, Б. Г. Методы кластер-анализа для поддержки принятия решений: обзор: препринт WP7/2011/03 [Текст] / Б.Г. Миркин; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики», 2011. – 88 с. – 150 экз.

К.э.н. Шайнуров А.С.
Магистрант: Ерғали М.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан

ЖОБАҢЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІ

Инвестициялық жобаның маңызды құрамдас бөлігі оның тиімділігін бағалау болып табылады. Қазіргі кезеңде инвестициялық жобаның тиімділігін бағалау әдістерін екі топқа бөлуге болады: қарапайым немесе статистикалық және дисконттау әдістері.

Инвестициялық жобаның тиімділігін бағалаудың қарапайым әдістеріне инвестициялардың сатылу мерзімін есептеуді және табыстың нормасын қарапайым есептеп шығаруды жатқызуға болады.

Инвестицияның өтелімділік мерзімі дегеніміз таза түсімнің бастапқы салымдардың орнын толтыруын күтетін кезең (мұнда таза түсім шығындарды шегеріп тастағандағы ақшалай түсімді білдіреді). Осылайша, кәсіпорынның оперативтік қызметінен түскен түсімдері инвестицияларға жұмсалған шығындарды жабатын уақыт кезеңі есептеледі. Бұл әдіспен есептеу өте оңай, сондықтан, оны инвестициялау тәуекелін бағалаудың және тиімділігін есептеудің қарапайым әдісі ретінде қолданады. Егер ақша түсімі бірқалыпты болмаса, онда әрбір жоспарлау интервалы үшін бастапқы шығындардың жалпы көлемінен амортизациялық шығарымдар мен таза табыс қалдық теріс болғанша шегеріліп отырады.

Бұл әдістің басымдылығы – есептеу қарапайым, сондықтан ол кейде инвестицияның тәуекелін бағалаудың қарапайым әдісі ретінде қолданылады. Сонымен қатар бұл әдісті тұрақты сұранысы жоқ өнімдерді шығару жобасын бағалау үшін де пайдалануға болады және ол ақша айналымы аз шағын фирмалардың инвестицияларын бағалауға, сонымен бірге ресурстардың тапшылығы жағдайында жобаларды едәуір тез бағалауға жарамды.

Бірақ инвестицияның өтелу мерзімін таңдау көрсеткіші бірқатар кемшіліктерге ие: өтелудің нормативті мерзімін таңдау субъективті болуы мүмкін; әдіс

жобаның өтелу мерзімінен тыс уақыттағы табыстылығын есепке алмайды, сондықтан өтелімділік кезеңі бірдей, бірақ өмір сүру мерзімі әр түрлі жобалардың варианттарын салыстыру үшін қолданыла алмайды; әдіс кумулятивті табыстар сомасы бірдей, бірақ жылдар бойынша бөлінуі әр түрлі жобалар арасында айырмашылық жасамайды [1].

Бұл әдіс жаңа өнімдер шығаруға бағытталған жобаларды бағалау үшін жарамасыз. Бұл әдіс бойынша есептеу дәлдігі көп жағдайда жобаның өмір сүру мерзімін жоспарлау интервалына бөлу жиілігімен анықталады. Көрсеткіштің «статистикалылығы», басқаша айтқанда, ақшаның уақытша құнын есепке алудың мүмкін еместігі.

Табыстың қарапайым нормасы әдісі бойынша есептелетін шама рентабельділік коэффициентіне (*ROI*) ұқсас және бір жоспарлау интервалы аралығында инвестициялық шығындардың қандай бөлігі табыс түрінде қайтарылғанын көрсетеді. Табыс нормасының есептік шамасын табыстылықтың минималды және орташа деңгейімен салыстыру негізінде инвестор берілген инвестициялық жобаны әрі қарай талдаудың мақсаттылығы туралы қорытынды жасайды.

Табыстың қарапайым нормасы әдісінің артықшылықтары: есептеудің қарапайымдылығы; жобаның табыстылығын бағалау. Табыстың қарапайым нормасы әдісінің кемшіліктері: келешекте түсетін түсімдердің құндылығы есепке алынбайды; салыстыру ставкасы ретінде алынған таза табыстың көлеміне барынша тәуелді; табыстың есептік нормасы кезең бойы орташа болады. Ақшаның уақытша құнын есептеу техникасына негізделген критерийлерді дисконттау критерийі деп атайды. Еске түсірер болсақ, критерийлерді есептеуде пайыздық қойылымдар түсінігі қолданылады, оның көлеміне инфляция, тәуекел және ақшаны пайдаланудың баламалы мүмкіншілігі әсер етеді және оны мынадай (1) теңдікпен көрсетуге болады [2]:

$$r = IR + MRR * RI \quad (1)$$

Мұнда: *IR* - инфляция қарқыны; *MRR* - минималды нақты табыс нормасы; *RI* - нақты капитал салымына түсетін табысты алу тұрақсыздығымен және нарықтық жағдаймен байланысты инвестициялық тәуекелдің дәрежесін есепке алатын коэффициент.

Нақты инвестициялық есепті жүргізу кезінде пайыз қойылымы экзогендік шама болып табылады, яғни сырттан беріледі және, мысалы, несиелік пайызға (капиталдың баламалы құралына) тең болып алынады. Басқа сөзбен айтқанда, жобалық талдаудың міндеттемесіне пайыздық қойылымның есептік мәселелері кірмейді. Бірақ оның азаю динамикасын болжау үшін пайыздық қойылым құрылымы мен көлемін анықтайтын факторларды ұсыну керек.

Нарықтық экономикадағы фирмалардың қаржылық тәжірибесінде жеке капиталы үшін пайыздық қойылым (немесе дисконт нормасы) салымдар бойынша депозиттік пайызға байланысты анықталады. Барлық капитал қарыздық болған жағдайда, пайыздық қойылым қарызды өтеу және пайыздық төлемдер шартымен анықталатын пайыздық қойылым болып табылады. Оның жақын мәні ретінде ұзақ мерзімді банкілік несиелер бойынша орташаланған пайыздық қойылымдар пайдаланылуы мүмкін.

Әдебиет

1. Ивасенко А.Г. Управление проектами: Учеб. пособие. / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова, М.В. Каркавин.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2009.

2. Кожухар В.М. Практикум по экономической оценке инвестиций: Учебное пособие. 3-е изд. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К⁰», 2007. – 165 б.

Government regulation of the economy

канд. екон. наук. Голобородько Т.В.
Криворізький національний університет

ПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ ЯК ПОКАЗНИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Забезпечення функціонування та розвитку держави напряму залежить від податкових надходжень в країні. Позитивна динаміка податкових надходжень характеризує такі економічні зміни, як: збільшення доходів фізичних осіб, розширення можливостей споживачів, збільшення прибутків підприємств та розвиток підприємництва.

Дослідження проблем формування дохідної частини Державного бюджету України викликає інтерес, насамперед тому, що саме бюджет характеризує рівень економічного розвитку країни, і завдяки правильному здійсненню бюджетного процесу забезпечується економічна і соціальна стабільність та належний життєвий рівень населення. За рахунок податків державний бюджет України формує більшу частину доходів держави, що дозволяє фінансувати програми соціального захисту населення, соціально-культурні заходи, науку та державні капітальні вкладення у розвиток галузей і структурну перебудову економіки [1].

Для дослідження податкових надходжень в Україні, проаналізуємо структуру дохідної частини державного бюджету України (табл. 1).

Таблиця 1

Джерела формування дохідної частини державного бюджету [2]

Показник, млн грн	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік
Податкові надходження	576 041	745 187	948 219	1 111 636	1 112 425
Неподаткові надходження	140 154	125 392	154 371	200 516	198 110
Інше	4 241	6 575	34 259	11 021	9 246
Всього	720 436	877 154	1 136 849	1 323 173	1 319 781

Частка податкових надходжень у зведеному бюджеті країни є значною і

складає біля 85%. Констатуємо, що функціонування держави напряду залежить від того, яка сума податків справляється до місцевих та державного бюджетів.

Варто зазначити, що за проведеними розрахунками, сума податкових надходжень має позитивну спадаючу динаміку протягом усього періоду: у 2016 році – 29%, у 2017 році – 27%, у 2018 році – 17%, у 2019 році – 0,007%. Прогноз є доволі очевидним.

За останні п'ять років податкові надходження до зведеного бюджету країни збільшилися майже вдвічі. Проте такий розрахунок є дійсним лише якщо не враховувати зміну цін. На рисунку 1 відображена динаміка податкових надходжень до зведеного бюджету України протягом п'яти років з урахуванням індексу інфляції [3].

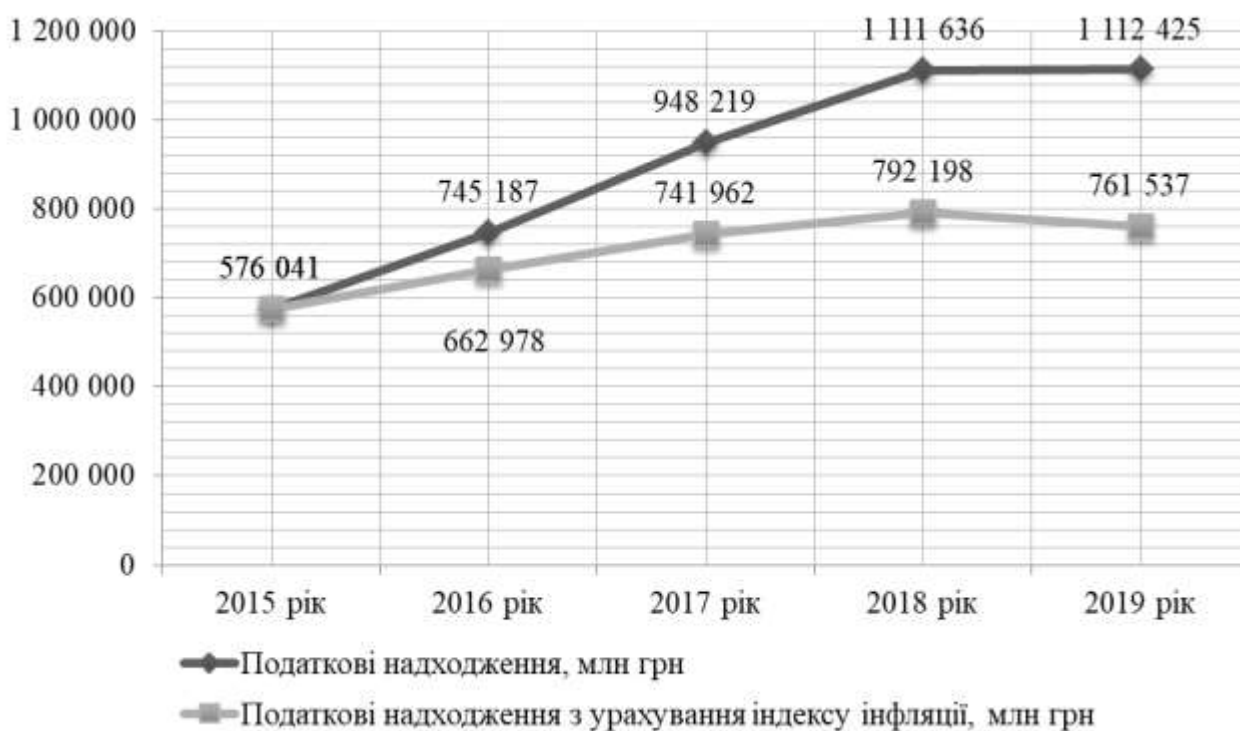

Рис. 1. Динаміка податкових надходжень до зведеного бюджету України протягом 2015-2019 рр.

Протягом останніх п'яти років податкові надходження з урахуванням інфляції збільшилися всього на 30%, що є показником незначного економічного розвитку країни.

Біля 45% податкових надходжень в Україні формувався за рахунок податку на додану вартість (рис. 2).

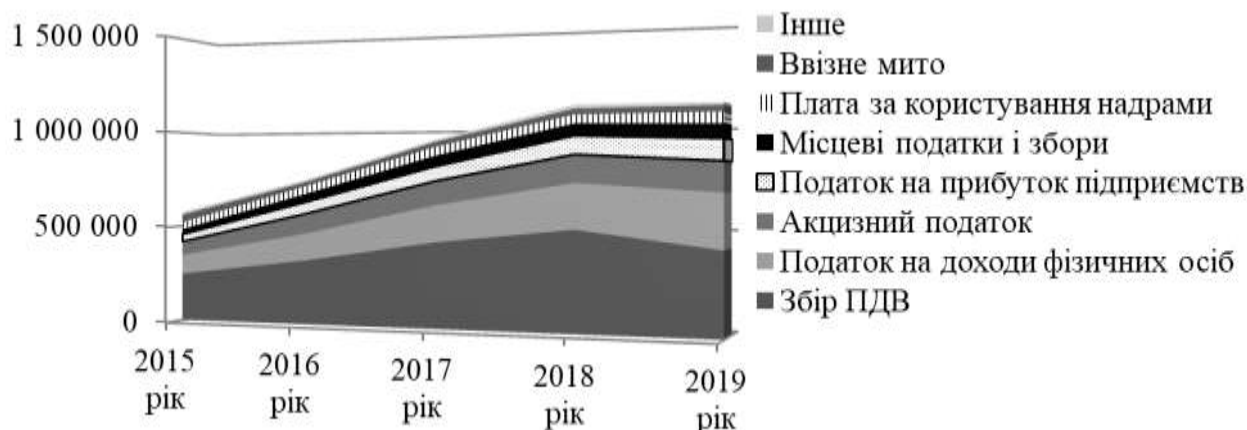

Рис. 2. Динаміка та структура податкових надходжень в Україні за 2015-2019 рр.

Проведене дослідження дало можливість зробити висновок, що економічний розвиток держави, враховуючи динаміку податкових надходжень за останні п'ять років, є незначним. Третина дохідної частини бюджету формується за рахунок споживчих можливостей населення.

Література

1. Городецька Т.Е., Поровай А.С. Аналіз податкових надходжень в системі доходів бюджету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/2/59.pdf>.

2. Доходи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.cost.ua/budget/revenue/#1>. – Назва з екрану.

3. [Індекс інфляції в Україні 2020](https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>.

Banks and the banking system

К.э.н. Айдосова Б.Х
Магистрант Кобенова А.М.

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ПОРТФЕЛЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В АО «FORTEBANK»

Кредитный портфель банка представляет собой совокупность всех выданных банком кредитов за определенный период времени и обладает объемными и качественными характеристиками. К объемным характеристикам относятся остатки средств по балансовым счетам по краткосрочным, долгосрочным и просроченным кредитам. Качественные характеристики используются для оценки обеспечения банком возвратности кредитов и сокращения размера кредитных рисков, т.е. невозврата суммы основного долга по кредиту и процентов по нему.

Рассмотрим структуру кредитного портфеля АО «ForteBank» и его динамику (таблица 1).

На основе проведенного анализа динамики и структуры кредитного портфеля АО «ForteBank» за последние три года можно сделать следующие выводы:

- в структуре кредитного портфеля лидирующую позицию неизменно занимали индивидуально несущественные корпоративные кредиты и кредиты, выданные физическим лицам, объем которых составлял в среднем 508 млрд. тенге (или 70,5%). За последние два года их прирост составлял в среднем 0,5%;

- в свою очередь, в структуре индивидуально несущественных корпоративных кредитов и кредитов, выданных физическим лицам, первую позицию в основном занимали корпоративные кредиты, объем которых составлял в среднем 120,3 млрд. тенге (или 16,7%). В 2017 году наблюдался прирост корпоративных кредитов на 9%, в 2018 году – их уменьшение на 10,3%;

Таблица 1. Динамика и структура кредитного портфеля АО «ForteBank»

Млн. тенге

Наименование показателей	2016	2017	Откл. 2017/ 2016, %	2018	Откл. 2018/ 2017, %
Индивидуально существенные корпоративные кредиты					
Кредиты, выданные крупным корпорациям	173 966	216 385	24,4	252 639	16,8
Доля, %	25,6%	29,9%	x	33,1%	x
Всего индивидуально существенных корпоративных кредитов	173 966	216 385	24,4	252 639	16,8
Доля, %	25,6%	29,9%	x	33,1%	x
Индивидуально несущественные корпоративные кредиты и кредиты, выданные физическим лицам					
Корпоративные кредиты	117 697	128 313	9,0	115 129	-10,3
Доля, %	17,3%	17,7%	x	15,1%	x
Ипотечные кредиты	102 602	93 135	-9,2	77 778	-16,5
Доля, %	15,1%	12,9%	x	10,2%	x
Потребительские кредиты	81 483	84 161	3,3	132 300	57,2
Доля, %	12%	11,6%	x	17,3%	x
Кредиты на приобретение автомобилей	3 478	3 480	0,1	3 526	1,3
Доля, %	0,5%	0,5%	x	0,5%	x
Кредитные карты	399	483	21,1	2 387	4,9 раз
Доля, %	0,1%	0,1%	x	0,3%	x
Прочие кредиты, обеспеченные залогом	200 232	198 677	-0,8	179 039	-9,9
Доля, %	29,4%	27,4%	x	23,5%	x
Всего индивидуально несущественные корпоративные кредиты и кредиты, выданные физическим лицам	505 891	508 249	0,5	510 159	0,4
Доля, %	74,4%	70,1%	x	66,9%	x
Кредиты, выданные клиентам	679 857	724 634	6,6	762 798	5,3
Доля, %	100,0%	100,0%	x	100,0%	x
Резерв под обесценение	(55 934)	(52 783)	-5,6	(73 153)	38,6
Доля, %	(8,2%)	(7,3%)	x	(9,6%)	x
Кредиты, выданные клиентам	623 923	671 851	7,7	689 645	2,6
Доля, %	91,8%	92,7%	x	90,4%	x
П Р И М Е Ч А Н И Е – таблица составлена автором на основе данных из [1, с.32] и [2, с.39]					

- в структуре индивидуально несущественных корпоративных кредитов и кредитов, выданных физическим лицам, вторую позицию в основном занимали ипотечные кредиты, объём которых составлял в среднем 91,1 млрд. тенге (или

12,7%). За последние два года наблюдалось снижение объема ипотечных кредитов в среднем на 12,9%;

- на долю потребительского кредитования в структуре индивидуально несущественных корпоративных кредитов и кредитов, выданных физическим лицам, приходилось в среднем 13,6% (или 99,3 млрд. тенге). За последние два года прирост потребительских кредитов составлял в среднем 30,3%;

- в структуре кредитного портфеля Банка вторую позицию занимали индивидуально существенные корпоративные кредиты, объем которых составлял в среднем 214,3 млрд. тенге (или 29,5%) и их прирост составлял в среднем 20,6%;

- в 2017 году общий объем выданных банком кредитов вырос на 6,6% благодаря приросту следующих видов кредитов: кредиты, выданные крупным корпорациям (на 24,4%), корпоративные кредиты (на 9%), потребительские кредиты (на 3,3%), кредиты на приобретение автомобилей (на 0,1%), прочие кредиты, обеспеченные залогом (на 27,4%);

Таблица 2. Качество портфеля потребительского кредитования в АО «ForteBank» на 31 декабря 2016 года

Млн. тенге			
Наименование показателей	Кредиты до вычета резерва под обесценение	Резерв под обесценение	Кредиты за вычетом резерва под обесценение
Непросроченные	72 548	(165)	72 383
Доля, %	89%	(4,4%)	93,1%
Просроченные на срок менее 30 дней	3 100	(110)	2 990
Доля, %	3,8%	(2,9%)	3,9%
Просроченные на срок 30-89 дней	1 115	(222)	893
Доля, %	1,4%	(5,9%)	1,1%
Просроченные на срок 90-179 дней	1 077	(523)	554
Доля, %	1,3%	(13,9%)	0,8%
Просроченные на срок 180-360 дней	1 873	(1 405)	468
Доля, %	2,3%	(37,4%)	0,6%
Просроченные на срок более 360 дней	1 770	(1 329)	441
Доля, %	2,2%	(35,5%)	0,5%
Всего потребительских кредитов	81 483	(3 754)	77 729
Доля, %	100,0%	(100,0%)	100,0%
П Р И М Е Ч А Н И Е – таблица составлена автором на основе данных из [1, с.37]			

- в 2018 году общий объем выданных банком кредитов вырос на 5,3% благодаря приросту следующих видов кредитов: кредиты, выданные крупным

корпорациям (на 16,8%), потребительские кредиты (на 57,2%), кредиты на приобретение автомобилей (на 1,3%), кредитные линии по платежным картам (в 4,9 раз).

Под качеством кредитного портфеля понимается комплексное определение, характеризующее эффективность формирования кредитного портфеля коммерческого банка с точки зрения доходности, степени кредитного риска и обеспеченности.

Дадим оценку качеству портфеля потребительского кредитования в Банке за последние три года (таблицы 2-4).

Таблица 3. Качество портфеля потребительского кредитования в АО «ForteBank» на 31 декабря 2017 года

Млн. тенге

Наименование показателей	Кредиты до вычета резерва под обесценение	Резерв под обесценение	Кредиты за вычетом резерва под обесценение
Непросроченные	73 108	(213)	72 895
Доля, %	86,9%	(3,6%)	93,2%
Просроченные на срок менее 30 дней	2 919	(159)	2 760
Доля, %	3,5%	(2,7%)	3,5%
Просроченные на срок 30-89 дней	1 017	(357)	660
Доля, %	1,1%	(6%)	0,8%
Просроченные на срок 90-179 дней	1 033	(668)	365
Доля, %	1,2%	(11,2%)	0,5%
Просроченные на срок 180-360 дней	1 733	(1 293)	440
Доля, %	2,1%	(21,7%)	0,6%
Просроченные на срок более 360 дней	4 351	(3 258)	1 093
Доля, %	5,2%	(54,8%)	1,4%
Всего потребительских кредитов	84 161	(5 948)	78 213
Доля, %	100,0%	(100,0%)	100,0%
П Р И М Е Ч А Н И Е – таблица составлена автором на основе данных из [1, с.35]			

На основе проведенной оценки качества портфеля потребительского кредитования в АО «ForteBank» за последние три года можно сделать следующие выводы:

- в структуре портфеля лидирующую позицию занимали непросроченные кредиты (за вычетом резерва под обесценение), объем которых составлял в среднем 86,8 млрд. тенге (или 93,6%). Прирост данных кредитов составлял в среднем 29,5%;

- в структуре просроченных кредитов первую позицию занимали в основном кредиты, просроченные на срок более 360 дней, объем которых составлял в среднем 3,063 млрд. тенге (или 3,4%). В 2017 году наблюдалось снижение данных кредитов на 7,7%, в 2018 году – увеличение на 24,6%;

Таблица 4. Качество портфеля потребительского кредитования в АО «ForteBank» на 31 декабря 2018 года

Млн. тенге

Наименование показателей	Кредиты до вычета резерва под обесценение	Резерв под обесценение	Кредиты за вычетом резерва под обесценение
Непросроченные	117 058	(1 711)	115 347
Доля, %	88,5%	(16,4%)	94,6%
Просроченные на срок менее 30 дней	3 849	(410)	3 439
Доля, %	2,9%	(3,9%)	2,8%
Просроченные на срок 30-89 дней	1 699	(692)	1 007
Доля, %	1,3%	(6,6%)	0,8%
Просроченные на срок 90-179 дней	1 283	(1 084)	199
Доля, %	1,0%	(10,4%)	0,2%
Просроченные на срок 180-360 дней	1 798	(1 509)	289
Доля, %	1,4%	(14,5%)	0,2%
Просроченные на срок более 360 дней	6 613	(5 023)	1 590
Доля, %	4,9%	(48,2%)	1,4%
Всего потребительских кредитов	132 300	(10 429)	121 871
Доля, %	100,0%	(100,0%)	100,0%
П Р И М Е Ч А Н И Е – таблица составлена автором на основе данных из [2, с.42]			

- потребительские кредиты, просроченные на срок 30-89 дней составляли в среднем 853,3 млн. тенге (или 0,9%). В 2017 году наблюдалось снижение данных кредитов на 26,1%, в 2018 году – увеличение на 52,6%;

- потребительские кредиты, просроченные на срок 90-179 дней составляли в среднем 372,7 млн. тенге (или 0,5%). За последние два года наблюдалось снижение кредитов с данной просрочкой в среднем на 39,8%;

- потребительские кредиты, просроченные на срок 180-360 дней составляли в среднем 399 млн. тенге (или 0,5%). За последние два года наблюдалось снижение кредитов с данной просрочкой в среднем на 20,2%;

- потребительские кредиты, просроченные на срок более 360 дней, составляли в среднем 1,041млрд. тенге (или 1,1%). За последние два года наблюдалось увеличение кредитов с данной просрочкой в среднем на 96,7%;

- резервы под обесценение потребительских кредитов составляли в среднем 6,7 млрд. тенге (или 6,5% от всех потребительских кредитов до вычета резерва под обесценение).

На рисунке 1 представлена динамика и структура портфеля просроченных потребительских кредитов Банка.

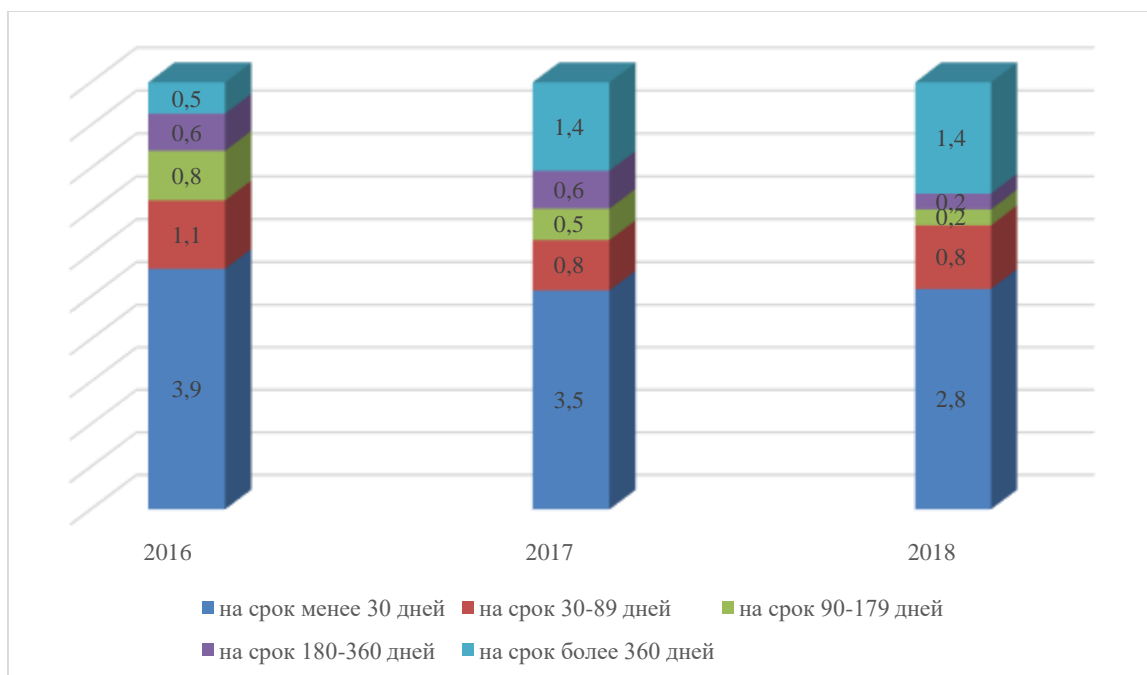

Рисунок 1. Динамика и структура портфеля просроченных потребительских кредитов АО «ForteBank», в %

Таким образом, уровень показателя качества кредитного портфеля обратно пропорционален уровню кредитного риска, т.е. чем выше качество ссуды, чем меньше вероятность ее невозврата или задержки погашения, и наоборот. То же самое относится к уровню обеспеченности и доходности ссуды: чем надежнее ее обеспечение, и чем больший доход она приносит, тем выше качество кредитного портфеля.

Литература:

1. Акционерное общество «ForteBank». Консолидированная финансовая отчетность за 2017 год с отчетом независимого аудитора//www. kase.kz

2. Акционерное общество «ForteBank». Консолидированная финансовая отчетность за 2018 год с отчетом независимого аудитора////www. kase.kz

Financial relations

К.е.н. Рошило В.І., к.е.н. Ковалевич Д.А.

Чернівецький торговельно – економічний інститут КНТЕУ, Україна

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ РОЗРОБКИ АМОРТИЗАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПІДПРИЄМСТВ

Амортизація як економічна категорія посідає значне місце в економічній діяльності підприємства та може розглядатися не як відокремлена частина економіки будь-якого окремо взятого підприємства, а як важливий структурний елемент управління його фінансово-економічною діяльністю. Концепція амортизації безпосередньо пов'язана з такою сферою управління фінансами підприємства, як формування його власних фінансових ресурсів, тобто прибутку та амортизаційних відрахувань. Фактично, з одного боку, амортизаційна політика, як фінансово-економічний фактор, впливає на створення у підприємства власних джерел фінансових ресурсів. З іншого боку, первинним призначенням амортизації є забезпечення відтворення основних фондів підприємства.

Розробка амортизаційної політики підприємства не може ґрунтуватися винятково на автоматичному використанні передбачених чинним законодавством норм і методів амортизації, а, навпаки, потребує комплексного підходу, що поєднує в собі елементи управління фінансовими результатами його діяльності, контролю за економічним становищем, управління інвестиційною діяльністю. При цьому цільова орієнтація амортизаційної політики має узгоджуватися із загальною стратегією діяльності підприємства та його зовнішнім середовищем. Амортизаційну політику підприємства не можна розглядати як незмінну складову системи фінансового менеджменту, адже зміни, що відбуваються у зовнішньому середовищі підприємства та всередині його, зумовлюють необхідність періодичного коригування цієї політики для досягнення тих чи інших цілей.

Величина амортизаційних відрахувань та їх питома вага у структурі витрат підприємства прямо залежать від його розміру та сфери господарювання, оскільки саме остання визначає потребу підприємства в основних фондах як об'єкта амортизації. В загальному вигляді процес формування амортизаційної політики підприємства повинен складатися з п'яти етапів: аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на зміст амортизаційної політики; установлення цілей

амортизаційної політики; розробка інструментарію амортизаційної політики; упровадження амортизаційної політики; контроль за результатами амортизаційної політики та оцінка її ефективності.

Сукупність зовнішніх факторів характеризує ті елементи загального зовнішнього середовища діяльності підприємства, які мають потенційний вплив на його амортизаційну політику. На наш погляд, доцільне виділення такої групи зовнішніх факторів: законодавча база з питань амортизації; темпи інфляції; темпи упровадження досягнень науково-технічного прогресу у галузі; політика конкурентів щодо управління основними фондами; сукупність фаз життєвого циклу номенклатури товарів підприємства.

Сукупність внутрішніх факторів характеризує елементи внутрішнього середовища підприємства, що взаємопов'язані з його амортизаційною політикою. До таких факторів, насамперед, відносяться: характеристики основних засобів підприємства; система управління рентабельністю та система управління інвестиціями. Зовнішні та внутрішні фактори взаємопов'язані та повинні аналізуватися разом при розробці амортизаційної політики.

Законодавство з питань амортизації встановлює певну сукупність норм і методів амортизації, яку підприємство має право використовувати для розробки власної амортизаційної політики. Фактично цей зовнішній фактор окреслює межі можливого інструментарію амортизаційної політики підприємства, а також встановлює правила обліку амортизаційних відрахувань, інтегрує амортизаційну політику підприємства до складу його фінансової політики шляхом встановлення правил отримання податкових пільг, віднесення елементу амортизації до собівартості, здійснення переоцінки основних засобів тощо.

Темпи упровадження досягнень науково-технічного прогресу у галузі має такий вплив на амортизаційну політику підприємства. Науково-технічний прогрес призводить до постійного виникнення нових ідей та технологій, що можуть використовуватися для вдосконалення виробництва вже існуючих

товарів або принципово нових, із вищими споживчими якостями або більш конкурентоспроможних за сукупністю цінових та якісних параметрів. Чим більші темпи науково-технічного прогресу, тим швидше відбувається моральне старіння промислового обладнання як такого та товарів, які можуть вироблятися на цьому обладнанні. В обох випадках цінність такого обладнання різко скорочується, а у підприємства виникає потреба у якнайшвидшій модернізації.

У комплексі внутрішніх чинників формування амортизаційної політики характеристики основних фондів підприємства визначають базу нарахування амортизації. До таких характеристик можна віднести видову структуру основних засобів підприємства, ступінь та темпи їх зносу, темпи впровадження виводу з експлуатації основних засобів, відповідність балансової вартості основних засобів їх реальній ринковій вартості тощо.

Такий внутрішній чинник, як управління рентабельністю підприємства, встановлює певні вимоги та обмеження щодо змісту амортизаційної політики так, щоб таке управління узгоджувалося із загальною фінансовою стратегією підприємства. Основними принципами управління рентабельністю на конкретному підприємстві можуть бути, наприклад, максимізація рентабельності, мінімізація оподаткування, дотримання певного цільового рівня прибутку та обсягів податкових платежів тощо. Наприклад, із метою мінімізації оподаткування необхідно максимально використовувати податкові пільги від амортизації. З іншого боку, максимізація бухгалтерської рентабельності потребує досить обережного використання амортизації. Потрібно також указати, що, як правило, цільові орієнтири щодо управління рентабельністю мають короткостроковий характер, і це треба враховувати при розробці амортизаційної політики підприємства.

З іншого боку, управління інвестиційною діяльністю підприємства розглядає амортизаційну політику у більш довгостроковій перспективі, як інструмент акумуляції коштів для оновлення існуючих або створення нових виробничих потужностей. Відповідно до цього інструментарій амортизаційної політики підприємства має бути побудований так, щоб на момент здійснення інвестицій воно мало у розпорядженні відповідні обсяги коштів з амортизаційного фонду.

Отже, зовнішні та внутрішні фактори формування амортизаційної політики визначають сукупність вимог до складу амортизаційної політики підприємства та її цільову спрямованість. Критерієм оцінки ефективності амортизаційної політики з боку менеджменту підприємства виступає відповідність результатів такої політики поставленим перед нею цілям. До загальної методології такого контролю входять: періодичний моніторинг зовнішнього середовища діяльності підприємства та відповідний перегляд короткострокових і довгострокових цілей підприємства; порівняння фактичних результатів корпоративної амортизаційної політики з плановими; внесення необхідних коригувань у систему амортизаційної політики підприємства та відповідних змін у його фінансово-економічні плани.

Marketing and management

Korobets O.

Sumy State University, Ukraine

MARKETING COMPONENTS OF RISK CONTROL IN THE SYSTEM OF THE ENTERPRISE ECOLOGICAL MANAGEMENT

The activity of companies is closely connected with the term risk. With the purpose of successful functioning in the conditions of the market economy, the business entity should implement technological innovations and make challenging, unconventional decisions that increase entrepreneurial risk. Therefore, it is essential to correctly assess the degree of risk and be able to manage it, achieving more effective results [1].

For this purpose, a risk management system is used by enterprises. On the micro-level, risk management is connected not only with the economic loss but also with environment affects. Those loss kinds become visible not at once, but further in time and lead to significant financial expenses in the future [2, 3]. Environmental risks management at the enterprise should be carried out in frames of the environmental management system at the planning stage, organization and implementation of ecological actions and activities, promote optimization of governing decisions. It is necessary not only to calculate and predict the damage caused by the accidents and catastrophes but what is more important – to create and turn into action effective mechanisms of precaution activities stimulation for prevention negative impact occurrence on the environment. In the practical activity, the companies realized it in making up enterprise development plans with consideration of environmental security requirements [4].

The subjects of economic management should establish formal procedures of ecological aspects identification and perform them concerning all kinds of activity, production and service, which are related to enterprise competence.

It is necessary to operate with possible variants of events occurrence, i.e. to form the system of ecological risks management on the micro-level to elaborate such procedures [5, 6].

Thus, not only technological processes issues should be proved, but also the performance of compensational activities in case ecologically unfavourable situations occur.

The most widespread mechanisms, applied into the world and home practice are the following [4]:

- risk payment, risk control;
- redistribution of risks;
- promotion of risk reduction;
- integrated assessment of risk control socio-economic impact.

The purpose of ecological risks control on the micro-level is green procedures frames extension for minimizing of the connected with production management liability risk.

Thus, the realization of these purposes should provide the economic application of mechanisms, directed on the one hand to the correct ecological security level maintenance, and on the other hand, – to production and service necessary quantity provision. Marketing, in this case, plays the role of a link between the enterprise and its environment of self-realization [7].

To the mentioned mechanisms that haven't received proper distribution on the domestic enterprises should be referred:

- economic liability, comprising the system of standards, deviation from which leads to the application of definite economic sanctions;

- reduction of the expected ecology-economic loss, as for defining the degree of risk, it is necessary to proceed from the final result;

- the anticipation of emergency case occurrence, i.e. creation of the conditions for the rapid and efficient elimination of the particular unfavourable impact consequences on the natural environment and reduction of its losses;

- focus on long-term goals;
- obtaining additional competitive advantages;
- compliance with standards and further quality control;

- creating a positive image in the eyes of consumers, shareholders, investors and other stakeholders, etc.

Thereby, the mechanisms of elaborating and making decisions at the enterprise must be oriented on its corresponding development priorities, taking into consideration the consequences of these decisions realization in economic and ecological spheres, as well as providing a complex evaluation of their expenses, benefits and risks. Marketing at the enterprise can act as an effector of production activities. But well-organized marketing can be a protection against the risk of unforeseen events while creating a solid foundation of management activities of the enterprise as a whole.

Funding. This research was funded by the grant from the Ministry of Education and Science of Ukraine (№0117U003932).

Literature

1. Hörisch, J., Ortas, E., Schaltegger, S., Álvarez, I. (2015). Environmental effects of sustainability management tools: An empirical analysis of large companies. *Ecological Economics*, 120, 241-249.
2. Piercy, N. F., Morgan, N. A. (1997). The impact of lean thinking and the lean enterprise on marketing: threat or synergy? *Journal of Marketing Management*, 13(7), 679-693.
3. Oleksiv, I. B. (2012). Analysis of enterprise activity effectiveness based on agreement of stakeholder interests. *Marketing and Management of Innovations*, (1), 209-214.
4. Hicks, C., Dietmar, R. (2007). Improving cleaner production through the application of environmental management tools in China. *Journal of Cleaner Production*, 15(5), 395-408.
5. ISO 14001:2004(en) Environmental management systems – Requirements with guidance for use. Retrieved from: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:14001:ed-2:v1:en>.
6. ISO 9000:2015(en) Quality management systems – Fundamentals and vocabulary. Retrieved from: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:9000:ed-4:v1:en>.
7. Pimonenko, T., Liuliov, O., Us, Y. (2019). Marketing strategies of green investments: basic concepts and specific features. *Herald of Ternopil National Economic University*, (1 (91)), 177-185.

Kryvonos. I.A., Klimova A.S.

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University

REPUTATION MANAGEMENT: THEORETICAL ASPECTS IN A MODERN COMPANY

In today's market economy, when there is a maximum diversity in goods and services, it is difficult for the consumer to determine the user of what brand he wants to be. Therefore, the image concern is a pressing issue for companies. Managers' attention to brand management begins to increase as they become aware of the impact that company brand has on the performance of a company. These circumstances determine the relevance of the topic of the study.

Romat E.V., Fedko V.P., Le Pla F., Plonskoi Yu.O., Aloshyna I.V., Demchenko D., Rudynskoi O.V. and others' works are devoted to the research questions of the company image influence on its activity and connection with consumers [1-4].

Consumers and even brand executives quite often identify the notion of "image" and "reputation". In fact, image is a component of reputation and has other prerequisites for its formation.

Introducing the consumer to the brand begins with the interaction with the components of corporate identity and it is a means of objective positioning. When these elements are perceived, an image is formed in the mind of the person and this is an ideal image created by a brand to give a certain impression about the company in the mind of the target audience. Thus, image is an artificially created thought among a certain group of people. Its goal is to create a positive brand image among the audience. [3]

Unlike image, reputation cannot be created because it must be earned. Reputation or public reaction to company policy can be considered a reputation. Reputation builds throughout the brand's company and works for the long period of time. If the image depends on the external characteristics, the reputation depends on the holistic perception of both internal and external qualities of the brand.

According to research, more than 60% of investors consider brand reputation as one of the main factors of its value formation. Reputation can provide between 20

and 80% of a company's shareholder value, representing a real asset of the company. Reputation is slow to form but, unlike tangible assets, is relatively stable and is not prone to price fluctuations in the market.

Reputation significantly affects the sales performance of brand products. 87% of people who shop online are sure to be interested in reviews about company before buying a product. 73% of consumers are more likely to trust a company if the majority of reviews about it are positive. 80% of online shoppers cancel their order after reading a negative brand review. Reputation is sometimes referred to as a "credit of confidence" - 62% of consumers believe that a company with a good reputation will not produce poor quality products.

A good reputation for the company helps to attract new customers and retain existing ones, increase the inflow of investments and sales efficiency. In the long run, the reputation supports the company in the event of economic difficulties at the expense of loyal customers.

Table 1

Company reputation management strategies

The name of the strategy	Explanation
Reputation formation at the expense of top executives and top managers of the company	The public leader is respectful of potential customers and consumers, as well as partners and employees. A recognized person is trusting in the company, confident in its professionalism and respect.
Strong team as the basis of reputation formation	This aspect of reputation management is the most important for organizations providing various expert services or technology solutions. Productivity and quality of work are supported by effective communication between all responsible employees.
Careful study of the company's mission and philosophy	A brand philosophy based on the ultimate virtues helps to shape the image of a responsible or honest company. Subsequently, if you reinforce the image with appropriate measures, it will turn into a positive brand reputation.
Emphasis on the benefits of the company	It is easiest to manage the reputation at the expense of brand worthiness (quality or service). As a company dignity, you can use many years of experience in providing services and indicators of successful project implementation. Financial stability can also be used as a part of a strategy's reputation.

For effective brand reputation management, a reputation strategy is being developed in Table 1. This program defines a set of measures for formation of positive reputation and mechanisms of their realization. Brand management is the responsibility of brand managers. The company may have its own or hired professionals who are involved in developing a comprehensive reputation strategy. Top executives of the company should be involved in building the reputation of the strategy and its immediate implementation. [2]

Thus, in the conditions of fierce market competition between companies offering identical goods and services, the issues of winning the market and attracting a potential customer are aggravated. One of the main tools for improving the market position is the reputation of the company, which distinguishes it among similar in type of activity of organizations, strengthens market positions, increases the market value of the company, expands the circle of regular consumers.

References:

1. Алёшина И.В. Паблик Рилейшнз для менеджеров и маркетеров. М.: Тандем. Гном-Пресс, 1997. 256 с.
2. Демченко Д. Стратегический менеджмент – CEO-мудрие // Бизнес. 2009. №49. С. 39–41.
3. Рудинская Е.В., Яромич С.А. Корпоративный менеджмент: учеб. пособ. К.: КНТ, Эльга-Н, 2008. 416 с.
4. Даулинг Г., Репутация фирмы: создание, управление и оценка эффективности: Пер. с англ. М.: Консалтинговая группа «ИМИДЖКонтакт»: ИНФРА-М, 2003. XXVI, 368 с.

Accounting and auditing

К.е.н. Булкот Г.В., студентка Яцина А.С.

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ РОЗРАХУНКІВ ЗА ВИПЛАТАМИ ПРАЦІВНИКАМ НА ТОВ ФІРМА «ГРОНА»

Внутрішній контроль розрахунків за виплатами працівникам є одним зі складних і трудомістких ділянок перевірки. Це зумовлено тим, що в сучасних умовах виникає потреба у проведенні внутрішнього контролю, спрямованого на оцінку стану бухгалтерського обліку, а також проведення аналізу трудових показників. Проведення внутрішнього контролю розрахунків за виплатами працівникам має бути спрямоване на: консультування і розробку рекомендацій з питань організації праці і виробництва; підвищення ефективності розрахунків за виплатами працівникам; надання практичної допомоги, і працівникам підприємства, і вищому управлінському складу на ТОВ Фірма «Грона».

Отже, метою внутрішнього контролю розрахунків за виплатами працівникам є встановлення відповідності застосовуваної на підприємстві методики обліку операцій з оплати праці чинному законодавству України, для того щоб виявити наявні помилки або порушення та ступінь їх впливу на достовірність фінансової звітності.

Таким чином, первинні облікові документи в процесі внутрішнього контролю розрахунків за виплатами працівникам можна класифікувати наступним чином: 1. Наказ про облікову політику підприємства регламентує особливості відображення в обліку витрат, пов'язаних з виплатою працівникам, їх розподілом, а також особливості документального та бухгалтерського оформлення операцій з обліку розрахунків за виплатами працівникам; 2. Кадрові документи дають контролеру, під час проведення перевірки, мати певну інформацію про кількісний та якісний склад працівників, прийнятих та звільнених працівників тощо. У процесі проведення перевірки контролеру необхідно перевірити наступні документи: положення про оплату праці;

положення про преміювання; штатний розклад; наказ про затвердження штатного розкладу; правила внутрішнього трудового розпорядку; колективний договір; контракт; книга реєстрації наказів по особовому складу; накази по особовому складу (Наказ(розпорядження) про прийняття на роботу, про припинення трудового договору (контракту)); графік обліку відпусток; журнал обліку відпусток; наказ (розпорядження) про надання відпустки; особова картка працівника, книга обліку руху трудових книжок та інше; 3. Бухгалтерські документи з обліку розрахунків за виплатами працівникам надають контролеру інформацію стосовно особливостей нарахування, утримань із заробітної плати та виплат працівникам. До таких документів входять: таблиць обліку використання робочого часу; наряд на відрядну роботу; шляховий лист вантажного автомобіля; шляховий лист службового легкового автомобіля; акт про брак; розрахунково-платіжна відомість працівника; розрахунково-платіжна відомість зведена; відомість на видачу грошей; звіт відрахувань до фондів тощо.

Основними завданнями внутрішнього контролю розрахунків за виплатами працівникам для досягнення вищезазначеної мети є: контроль дотримання підприємством положень законодавства про працю по операціях, пов'язаних з розрахунками за виплатами працівникам, наявності та відповідності законодавству первинних документів з обліку робочого часу, обсягу виконаних робіт, послуг, випущеної продукції; оцінка існуючої на підприємстві системи розрахунків з персоналом та її ефективності; контроль обліку та нарахування заробітної плати, інших видів оплат, які відносяться до фонду оплати праці; контроль дотримання встановлених штатним розписом посадових окладів працівників підприємства; контроль своєчасності індексації окладів з урахуванням зростання цін в умовах інфляції; контроль правильності виплати премій працівникам підприємства; контроль правильності нарахування допомоги з тимчасової непрацездатності; контроль правильності нарахування щорічних, додаткових відпусток, компенсацій за невикористану відпустку тощо; контроль правильності розрахунків по депонованій заробітній платі; контроль дотримання встановлених термінів розрахунків за виплатами працівникам; контроль правильності утримань із заробітної плати податків та обов'язкових платежів; контроль правильності нарахувань обов'язкових платежів, які здійснюються за рахунок підприємства; контроль повноти та своєчасності перерахувань утриманих та нарахованих податків і зборів; контроль своєчасності

і правильності включення до собівартості продукції суми нарахованої заробітної плати та обов'язкових відрахувань у позабюджетні фонди; оцінка стану синтетичного та аналітичного обліку розрахунків за виплатами працівникам; оцінка повноти відображення здійснених операцій у бухгалтерському обліку; контроль правильності класифікації операцій з оплати праці (віднесення за рахунками витрат); відповідність даних, відображених у фінансовій звітності, стану розрахунків по розрахункам за виплатами працівникам; оцінка стану внутрішнього контролю підприємства у трудових відносинах.

Що стосується особливостей підходів щодо внутрішнього контролю розрахунків за виплатами працівникам, то вони поділяються на дві методики, а саме: 1. Методика внутрішнього контролю витрат на оплату праці (контроль дотримання чинного законодавства з оплати праці; контроль правильності й достовірності даних про прийом на роботу робітників, руху та їх звільнення; аналіз, використання трудових ресурсів, продуктивності праці, заробітної плати; аналіз виконуваної роботи відповідно до кваліфікаційних вимог; перевірка достовірності й правильності нарахування основної, додаткової заробітної плати, інших компенсаційних виплат, утримань із заробітної плати, нарахування на фонд оплати праці; контроль правильності списання витрат на оплату праці; контроль правильності, повноти й достовірності нарахування заробітної плати, утримань із заробітної, нарахування на фонд оплати праці відображення в первинних документах обліку, облікових регістрах, фінансовій звітності); 2. Методика внутрішнього контролю бухгалтерського обліку розрахунків за виплатами працівникам (контроль відповідності наказу про облікову політику чинному законодавству; контроль внутрішніх затверджених Колективного договору, Положень про оплату праці на їх відповідність чинному законодавству; контроль розподілу прав і обов'язків серед працівників, їх підпорядкованість; розробка первинних документів та їх документообіг; організація ефективного аналітичного та синтетичного бухгалтерського обліку операцій, пов'язаних із заробітною платою; розробка контрольних процедур для ефективного контролю нарахування, оподаткування заробітної плати, відображення в первинних документах, облікових регістрах, фінансовій звітності; розробка заходів для уникнення негативних явищ в обліку і звітності).

Отже, узагальнюючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що ефективна організація внутрішнього контролю розрахунків за виплатами

працівникам на ТОВ Фірма «Грона» забезпечить прийняття обґрунтованих рішень управлінським персоналом, дозволить здійснити оптимізацію процесів бухгалтерського обліку, попередження, виявлення та усунення негативних явищ.

Література:

1. Про оплату праці : Закон України від 24.03.95 р. № 108/95-ВР. Дата оновлення: 01.01.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр> (дата звернення: 28.03.2020).

2. Подмешальська Ю.В., Резніченко Л.О. Удосконалення методики внутрішнього аудиту заробітної плати як засобу внутрішнього контролю на підприємстві. *Агросвіт*. 2019. № 4. С. 89-96.

К.е.н. Булкот Г.В., магістр Клімчук Т.П.

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Україна

ОСОБЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ З ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ НА ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ

Для того, щоб підприємство працювало, незалежно від діяльності, важливою умовою є наявність основних засобів. Їх кількість та вартість залежить вже безпосередньо від виду діяльності. У товаристві визначається рівень їх оновлення та рівень амортизації. Основні засоби, як і інші активи підприємства, що використовуються в процесі діяльності зображаються в обліку господарських операцій. Це можуть бути операції з надходження, їх переоцінки, вибуття, амортизації тощо. Можна сказати, що основні засоби є важливим інструментом у функціонуванні підприємства та виробництва на ньому. Важливими нормативними документами, що регламентують податковий та бухгалтерський облік основних засобів є: Податковий Кодекс України (далі - ПКУ), який встановлює правила як потрібно вести облік основних засобів для оподаткування діяльності підприємства; Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», що встановлює правила ведення обліку, укладання та подання фінансової звітності; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», який в бухгалтерському обліку зображує правила визнання та оцінки основних засобів, переоцінки основних засобів, нарахування зносу, відображення різних видів витрат; Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку основних засобів тощо.

Важливо зазначити, що після того, як у ПКУ були внесені зміни, які діють з 01.09.2015 р., для визначення об'єкту основних засобів вирішальним критерієм є дата введення об'єкту в експлуатацію. У П(С)БО 7 «Основні засоби» визначено, що основні засоби – це матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва/діяльності або постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного

використання (експлуатації) яких більше одного року (або ж у випадку, коли операційний цикл більший за один рік). У П(С)БО 7 «Основні засоби», на відміну від ПКУ, не вказано яку саме вартість повинен мати основний засіб. Тому, щоб не виникло проблем з ідентифікацією активу як основного засобу, потрібно звертатися до податкового законодавства, яке доповнює стандарти бухгалтерського обліку. Важливо зазначити, що з 1 січня 2015р. із ПКУ виключили пункт про визначення первісної вартості основних засобів. До первісної вартості основних засобів, які були куплені чи створені за рахунок запозичень фінансові витрати не включаються. При визначенні вартості основних засобів, які амортизуються платник податку вираховує ліквідаційну вартість об'єкта основних засобів, визначену відповідно до стандартів бухгалтерського обліку». А тому можна сказати, що при зображуванні вартості об'єкта основних засобів для нарахування зносу/амортизації в податковому обліку необхідно використовувати бухгалтерську ліквідаційну вартість, навіть якщо вона була змінена в результаті проведеної переоцінки. Згідно з Податковим кодексом, основні засоби — це матеріальні активи, у тому числі запаси корисних копалин наданих у користування ділянок надр (крім вартості землі, незавершених капітальних інвестицій, автомобільних доріг загального користування, бібліотечних і архівних фондів, матеріальних активів, вартість яких не перевищує 2500 грн., невиробничих основних засобів і нематеріальних активів), що призначаються платником податку для використання у господарській діяльності, вартість яких перевищує 2500 грн. і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зносом та очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких з дати введення в експлуатацію становить понад один рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік). Варто зазначити, що у складі витрат витрати на купівлю, виробництво основних засобів, їх покращення, ремонт тощо у податковому кодексі не включаються, а підлягають амортизації.

Із чого ж складається балансова вартість основних засобів? Все просто, тут включається їх основна вартість разом із транспортними і страховими платежами, а також інші витрати на купівлю, без урахування ПДВ Разом з тим, балансова вартість основних засобів інколи відображається нижче звичних цін, що були на дату купівлі. Певну особливість формування балансової вартості у податковому обліку мають основні засоби, які були куплені в кредит. Звичайно,

це залежить від облікової політики товариства. Отже, у випадку коли у підприємства присутня капіталізація фінансових витрат, то відсотки, оплачені банку за кредитом, не відображаються у складі витрат, а на них нараховується амортизація та вони зараховуються до балансової вартості таких засобів. А що ж щодо основних засобів, які потрапили до підприємства як безоплатно отримані? Вартість таких основних засобів відображається у складі доходів, які враховуються при обрахуванні об'єкта оподаткування, але що важливо - на рівні не нижче від звичайної ціни. При цьому такі активи у податковому обліку не амортизують. Якщо виробничі або невиробничі засоби ліквідуються за окремим рішенням платника податку, то це зображається за звичайними цінами, але не нижче балансової вартості на даний час.

Хочеться також зазначити щодо оподаткування податком на прибуток. Якщо підприємство здійснює ліквідацію об'єкта основних засобів, то після цього проведення такої операції воно повинно здійснити корекцію фінансового результату до оподаткування на відповідну різницю.

Література:

1. Про затвердження Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» від 27.04.2000 р. № 92. Дата оновлення: 29.10.2019. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>. (дата звернення: 28.03.2020).

2. [Задорожний](#) О., Сиволап І. Основні засоби: податковий облік. *Вісник. Офіційно про податки*. №38. С.12.

Economy of industry

Orynbet Perizat

3rd- year doctoral student in Economics,

University of International Business

Almaty, Kazakhstan

Email: perizat.orynbet@mail.ru

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE CHEMICAL- PHARMACEUTICAL INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

The pharmaceutical market (FR) is a type of economic market and represents a set of persons interested in the production , sale and consumption of pharmaceutical products : manufacturers, distributors, pharmacy staff, doctors and management of clinics and hospitals , and, directly, the patients themselves [1]. This division of FR participants helps to differentiate their needs in relation to the products offered.

Pharmaceutical activities– activities carried out in the field of health care for the production and (or) manufacture and (or) wholesale and (or) retail sale of medicines and medical devices related to the purchase(acquisition) , storage, import, export, transportation, quality control, registration, distribution, use and destruction of medicines and medical devices, as well as ensuring their safety, quality and effectiveness; Pharmaceutical activities include the following types:

- 1) production of medicines;
- 2) the production of medical devices;
- 3) the manufacture of medicinal products;
- 4) manufacturing of medical devices;
- 5) wholesale sale of medicines;
- 6) wholesale sale of medical devices;
- 7) retail sale of medicines;
- 8) retail sale of medical devices [2].

In the structure of the Federal REPUBLIC of Kazakhstan, there are two sectors, each of which will have its own laws: state (budget-dependent) and non-state (market). Currently, problems such as imperfect legislation, the lack of necessary preferential

medicines (medicines), delays in reimbursing funds from the budget, and the low economic effect of engaging in this type of activity do not contribute to solving the problem of optimizing drug care and increasing the availability of medicines. In General, it can be stated that both sectors of the FR provide physical (offering consumers high-quality, effective and safe medicines) and economic accessibility of medicines (the system of state financing by compensating patients, the system of forming demand for medicines, reducing prices) [2, 3]. At the same time, the degree of accessibility will also depend on the mechanisms of state regulation.

The pharmaceutical sector of the Republic of Kazakhstan provides less than 1 % of real GDP, but has a very important social value (Fig. 1).

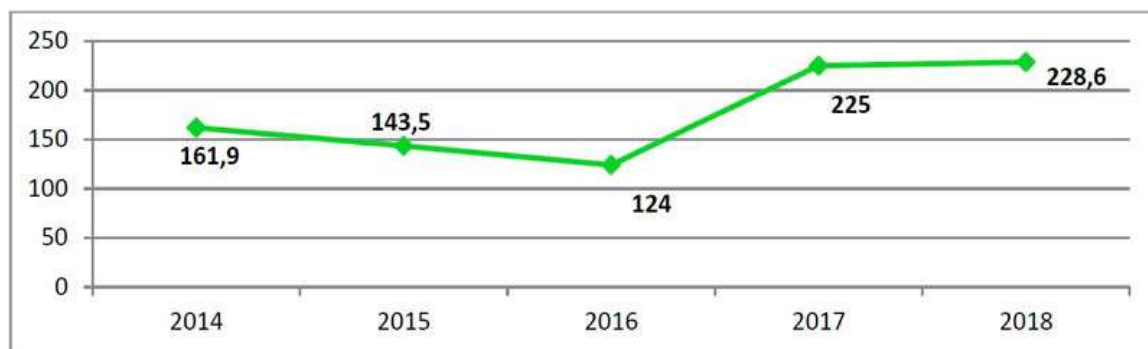

Figure 1- Dynamics of growth of pharmaceutical production in the Republic of Kazakhstan for 2014-2018 (USD million)

In the period 2010-2018, 30 projects were implemented, more than 3 thousand jobs were created, and the volume of investments for the implementation of these projects amounted to 45 billion tenge.

"Over the past 4 years, the pharmaceutical industry has doubled the volume of production, from 37 to 79 billion tenge. For example, the local Karaganda pharmaceutical complex, introduced as part of the industrialization map, shows a steady growth in the production of medicines starting in 2018. Domestic enterprises have expanded the range of manufactured pharmaceutical products: cephalosporin group antibiotics, drugs for the treatment of cancer, and others. As a result, the share of Kazakh suppliers in purchases of SK pharmacy LLP increased by 3.2 times (growth from 16.7 billion tenge to 54.6 billion tenge), "Minister of industry and infrastructure

development Roman Sklyar said in his report, during the meeting "on industrial and innovative development", as part of the working trip of the President of Kazakhstan Kasym-Jomart Tokayev to the Karaganda region on August 23.

To date, there are 168 pharmaceutical companies operating in Kazakhstan, of which 3 are large, 11 are medium-sized, and 154 are small. In total, they employ more than 16 thousand people.

As part of the first five-year plan of the industrial program, investors from Poland, Turkey, China and Russia were attracted to the industry. According to the results of the first five-year plan, 24 new projects worth 28.8 billion tenge were implemented in the pharmaceutical industry with the creation of more than 3000 permanent jobs.

The most significant projects in the industry are:

- expansion of production facilities at JSC "Himfarm" in Shymkent;
- modernization of the pharmaceutical factory for the production of medicines in Almaty;
- construction of the ELEAS pharmaceutical plant in Almaty region;
- construction of a pharmaceutical plant of Sultan LLP in Almaty region;
- expansion of the existing production with an increase in the range in accordance with the international standard ISO 13485-2003 of Merusar and K LLP in the Pavlodar region.

In addition, following the results of the second five-year plan, 6 projects worth 16.2 billion tenge were put into operation and more than 400 jobs were created. Among them:

- project for the construction of a pharmaceutical plant of JV "Abdi Ibrahim Gglobal Pharm" LLP in the Almaty region;
- construction of the third stage of the Karaganda pharmaceutical complex of "Karaganda pharmaceutical complex" LLP»;
- launch of production of bicarbonate cartridges in Almaty;
- construction of a plant for the production of medical devices of "Marai E7group" LLP in Shymkent;
- launch of the shop of solid oral forms with a capacity of 200 million tablets per year at JSC "Himfarm" in Shymkent;

- start of production of non-sterile solutions on the basis of the shop for the production of injection and infusion drugs in JSC "Himfarm" in Shymkent.

All these projects made it possible to expand the range of pharmaceutical products that were not previously produced in our country, and to increase the volume of pharmaceutical exports by almost 2 times.

However, in 2018, JSC "Himfarm" launched a new production of non-sterile solutions based on the shop for the production of injectable and infusion drugs, which in September 2018 successfully passed the audit for compliance with the GMP standard. The new line produces 7 products with the possibility of increasing the range of medicines. The capacity allows to produce up to 3 million vials of drugs per year. In 2019, the company plans to launch a wet granulation site and upgrade the laboratories in accordance with the GMP standard [5].

According to the international analytical and research company IQVIA, the volume of the Kazakh pharmaceutical market in the first half of 2019, compared to the same period in 2018, increased by 19% in value terms and amounted to 255 billion tenge (0.67 billion US dollars with an increase of 2.1%), in physical terms, it, on the contrary, decreased by 4.1% to 0.29 billion packages (figure 2).

Figure 2. Dynamics of the volume of the pharmaceutical market of Kazakhstan in the first half of 2019 in relation to the first half of 2018

The main share of medicines in the Republic is sold through the retail sales channel (these are the drugs that the population buys in pharmacies at their own

expense). In the first half of 2019, its volume decreased slightly (-3.4%) and amounted to 0.24 billion packages (it should be noted that this is almost 79% of the market volume), but in value terms, it, on the contrary, increased, and quite significantly, by 17% and reached 151 billion tenge. The main reason for what happened is the rise in prices.

Among the rather significant trends, it is worth noting a significant increase in the volume of outpatient drug provision (hereinafter-ALO), both in packages (26%) and in tenge (+69%). Recently, the Ministry of health of the Republic of Kazakhstan is actively expanding the list of drugs purchased for ALO and, most importantly, it plans to continue to adhere to this policy. So, according to the Minister of health of the Republic of Kazakhstan Elzhan Birtanov, from 2020 all prescription drugs prescribed by doctors to children will be issued free of charge at the expense of OSMS. In addition, the range of recipients of free medicines will gradually be expanded to cover socially vulnerable segments of the population. The Ministry of health of the Republic of Kazakhstan also plans to provide "full coverage of patients with prescription drugs" free of charge under the gobmp and on the terms of co-payment in the OSMS system.

According to the results of the first half of 2019, the leading position in the TOP 15 corporations with a share of 5.9% of the market volume is occupied by the Kazakh pharmaceutical company SANTO (figure 2). It should be noted THAT the top 15 includes another domestic manufacturer-the company "Nobel AFFF". It has a share of 4.3%. The maximum increase in sales during the analyzed period was shown by Novartis, both in value and in kind. TEVA demonstrates the most negative sales dynamics.

The majority of positions in the rating of trade names by the share of sales in value terms belong to vaccines and biological preparations for the treatment of cancer, diabetes, hemophilia and other diseases. These are expensive drugs that are purchased by the state to provide for the population in the framework of gobmp [6].

In conclusion, I would like to note that since the beginning of this year, Kazakhstan has begun deep regulatory changes in the sphere of circulation of medicines. They touched upon the issues of prescribing, wholesale and retail sales of medicines, their classification as over-the-counter and prescription sales, and ethical promotion of pharmaceutical products. In addition, regulation of drug prices has been introduced, and control over the prescription of Rx drugs has been tightened. All these

changes will undoubtedly affect the state of the market, and in particular its retail segment.

List of references

1. Sokolov, B. I. Pharmaceutical market: structural features in Russia / B. I. Sokolov, A. A. Lin, A. S. Orlov // problems of modern economy. - 2012. - No. 4 (44). - Yeah.336-341.

2. On the draft Code of the Republic of Kazakhstan "on the health of the people and the health system" Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 30, 2019 No. 721

3. Leader M. B. Research of territorial features of availability of pharmaceutical care to the population (on the example of the territories of the Siberian Federal district): autoref. dis. ... Cand. Pharm. Sciences: 01 / M. B. Leader. - Tomsk, 2015. - 23 p.

4. Mnushko Z. N. The problem of availability of medicines / Z. N. Mnushko, I. V. Timanyuk // Pharmacist. - 2006. - No. 11. - Yeah.41÷43.

5. Over the past 4 years, the volume of pharmaceutical production in Kazakhstan has doubled. Monday, 26 August 2019. Source: Ministry of industry and infrastructure development of the Republic of Kazakhstan <https://pharm.reviews/analitika/item/4341-za-poslednie-4-goda-ob-em-proizvodstva-farmproduksii-v-rk-udvoilsya-s-37-do-79-mlrd-tenge>

6. IQVIA (source: IQVIA databases. Retail, hospital (excluding food additives and diagnostic tools, TRD prices) <https://pharm.reviews/analitika/item/4335-kazakhstanskij-farmatsevticheskij-rynok-itogi-pervogo-polugodiya-2019-goda>

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ИНДУСТРИАЛЬНЫЙ ПАРК “ВЕЛИКИЙ КАМЕНЬ”: ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ЭКОЛОГИЗАЦИЯ

В 2020 году в Китайской-Белорусском индустриальном парке “Великий камень” в соответствии с решениями 12-го заседания Рабочей группы по вопросам его деятельности, состоявшемся в октябре 2019 года в Пекине, должен развернуться новый этап развития этого масштабного проекта, связанный не только с созданием международного индустриального парка, но и экологичного индустриального города, а также с вопросами «привлечения якорных инвесторов с высокотехнологичными проектами, расширения международной деятельности» [1, с. 20]. При этом здесь руководствуются четырьмя основными принципами развития: «Во-первых, это глобализация, поскольку индустриальный парк не китайский и не белорусский, а международный. Во-вторых, индустриализация. Основная задача – привлечение международных кластеров индустрии. В-третьих, это цифровизация, которая должна дать большие преимущества развитию парка. <...> В-четвертых, экологизация. Охрана окружающей среды и соблюдение требований экологии являются залогом устойчивого развития» [2].

Напомним, что на начало 2020 года в “Великом камне” было зарегистрировано 60 резидентов из 15 стран, в том числе: 33 – из Китайской Народной Республики; 15 – с участием компаний из Австрии, Германии, Израиля, Канады, Кипра, Латвии, Литвы, России, Соединенных Штатов Америки, Швейцарии и Эстонии; 12 – созданы белорусскими субъектами хозяйствования. К этому времени за неполные пять лет здесь уже построили 32 километра дорог, уложили около 400 километров водо- и газопроводов, электрических линий, канализационных отводов, завершили строительство 25 зданий общей площадью около 300 тысяч квадратных метров. А общий объем заключенных договоров и инвестиций превысил один миллиард долларов из 11 стран мира. Ожидается, что к концу 2020 года в “Великом камне” будут

зарегистрированы не менее 80 резидентов с объемом заявленных инвестиций в полтора миллиарда долларов.

Говоря о тенденциях, наблюдаемых сегодня в индустриальном парке, можно выделить несколько основных. Одна из них – развитие “Великого камня” как умного города с инновационной индустрией и высоким качеством жизни. Для достижения этой цели в феврале 2020 года соглашение о развитии в индустриальном парке технологии 5G подписали Министерство связи и информатизации Республики Беларусь, СЗАО “Компания по развитию индустриального парка” и администрация “Великого камня”. При этом было отмечено, что одним из самых перспективных направлений развития технологии 5G здесь является беспилотный транспорт. В итоге же Китайско-Белорусский индустриальный парк должен стать «первой в Беларуси образцовой базой для внедрения технологий 5G» [3].

Заметим, что приоритетными направлениями развития “Великого камня” остаются машиностроение, электроника и телекоммуникации, биотехнологии, фармацевтика, новые материалы, логистика. При этом упор делается на инновационную активность резидентов. И «в настоящее время примерно 20 проектов уже дают результат» [2]. В их числе – коммерческо-логистическая компания “Чайна Мерчантс”, получившая сертификат на эксплуатацию единственного в Беларуси бондового таможенного склада общего пользования, а также завод “МАЗ-Вейчай”, где организован выпуск дизельных двигателей стандартов Евро-5 и Евро-6 для грузовых автомобилей, спецмашин и автобусов. В ноябре 2019 года в “Великом камне” состоялось открытие производственного корпуса дочернего предприятия швейцарской компании Garrosserie Hess AG – ООО “Хесс Грейт Стоун” – по выпуску электрического пассажирского транспорта. «Данный вид транспорта будет отличаться отсутствием выбросов углекислого газа и тихим ходом. Батареи на крыше будут заряжаться на конечной остановке за несколько минут» [4]. На полный цикл производства этот резидент индустриального парка планирует выйти в 2021 году, когда здесь будут уже выпускать до пятидесяти кузовов автобусов.

О многом в плане инновационной активности резидентов парка говорит и такой факт: в марте 2020 года производитель медицинских изделий широкого ассортимента ООО “Ассомедика”, зарегистрированный в “Великом камне” в качестве резидента в 2017 году, «освоил новое производство дыхательных масок

и бактериально-вирусных фильтров однократного применения для взрослых, детей и новорожденных» [5] – изделий, обеспечивающих максимальную защиту дыхания от попадания микробов и вирусов, использовать которые можно в течение 12-24 часов.

Думают в индустриальном парке и о перспективе. Об этом свидетельствует факт регистрации в марте 2020 года в качестве резидента “Великого камня” китайской компании “Синомач” с проектом по созданию зоны научно-технического сотрудничества и инновационных разработок, в рамках которого планируется построить комплекс административных зданий для научных исследований и вспомогательной инфраструктуры. На первом этапе здесь намерены «реализовать четыре научно-исследовательских проекта, связанных с такими разработками, как оптические приборы, автомобильные датчики, полупроводниковые приборы и новые материалы. В планах компании также реализация второго этапа проекта» [6].

Литература

1. Залесский, Б.Л. “Великий камень”: перспектива развития – субпарки / Б.Л. Залесский // Materials of the XVI International scientific and practical conference “Science and civilization – 2020”, 30 January – 07 February, 2020. Economic sciences. : Sheffield. Science and education LTD. – С. 20–22.
2. Чжэн, Х. “Великий камень” становится стратегической платформой для белорусско-китайского сотрудничества / Х. Чжэн // [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.belta.by/interview/view/velikij-kamen-stanovitsja-strategicheskoj-platfornoj-dlja-belorussko-kitajskogo-sotrudnichestva-7152/>
3. Неманкова, Ю. Пилотный проект по развитию 5G реализуют в “Великом камне” / Ю. Неманкова // [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/pilotnyj-proekt-po-razvitiyu-5g-realizujut-v-velikom-kamne-381000-2020/>
4. Александр Турчин: Белорусско-швейцарское сотрудничество имеет серьезный потенциал [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: <http://www.government.by/ru/content/9136>
5. Производство дыхательных масок открыто в индустриальном парке “Великий камень” [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/proizvodstvo-dyhatelnyh-masok-otkryto-v-industrialnom-parke-velikij-kamen-383799-2020/>
6. Новый резидент с китайским капиталом зарегистрирован в “Великом камне” [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/novyj-rezident-s-kitajskim-kapitalom-zaregistrirovan-v-velikom-kamne-384192-2020>

К.э.н., доцент Елпанова М.А.

Магистрант: Бурнаева Р.Н.

*Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Казахстан*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ НЕФТЕГАЗОВОГО ПРОИЗВОДСТВА

Особенность оценки эффективности нефтегазового комплекса заключается в необходимости её расчетов на двух уровнях: внутренней эффективности, измеряемой повышением прибыли и рентабельности производства, и внешней (на уровне отрасли, региона). При решении вопроса о количестве критериев нефтегазового производства и их содержании следует иметь в виду, что промышленное предприятие представляет собой систему, одно из основных свойств которой - двойственность. То есть, являясь относительно обособленной, предприятие в то же время выступает элементом мегасистемы (отрасль, регион, народное хозяйство).

Двойственность нефтегазовой компании как системы приводит к необходимости отражения критерием эффективности обоих аспектов системы: требований мегасистемы (внешняя сторона критерия) и законов развития самой промышленной организации (внутренняя сторона критерия). Целевой аспект эффективности отражает внешнюю сторону критерия – удовлетворение требований потребителей, внутренняя сторона критерия связана с затратами ресурсов и определяется как их минимум или оптимум [1].

Создаются условия для формирования экономической эффективности нефтегазового производства, схема которой представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 - Образование интегральной эффективности нефтегазового производства

Примечание – Составлено автором по источнику [2]

Кроме этого, промышленный комплекс включает большое количество участников, каждый из которых имеет свои интересы, а, следовательно, параметры и критерии эффективности. Поэтому в зависимости от конкретной ситуации может быть и один критерий эффективности промышленности и несколько (таблица 1).

Большинство экономистов считают [3-4], что для количественной оценки эффективности нефтегазового производства целесообразно применять систему показателей, которая позволит на основе принятых критериальных положений научно обосновать и достоверно определить уровень эффективности производства.

Таблица 1 – Критерии эффективности нефтегазового производства с позиций различных участников

Участники	Форма участия в производстве	Объект заинтересованности	Критерий эффективности
Собственники	Собственный капитал	Дивиденды, стоимость бизнеса	Доходность собственного капитала, прибыль на 1 акцию
Менеджеры	Знания, компетентность	Оплата труда, карьера, деловой имидж	Эффективность производства, эффективность использования ресурсов
Наемный персонал	Труд	Заработная плата	Эффективность трудовых ресурсов
Поставщики	Поставка материально-технических ресурсов	Цены и объем поставок	Платежеспособность, финансовая устойчивость
Субподрядчики	Выполнение работ и услуг	Стоимость и объем работ и услуг	Платежеспособность, финансовая устойчивость
Кредиторы	Заемный капитал	Возврат основной суммы кредита с процентами	Платежеспособность, ликвидность
Региональные и муниципальные органы управления	Услуги объектов инфраструктуры, нормативно-правовая защита	Налоги и отчисления, занятость местного населения	Платежеспособность, финансовая устойчивость, финансовые результаты

Такая система не может быть постоянной, она меняется с развитием производительных сил и производственных отношений, по мере накопления знаний и опыта.

Литература

1. Рудьман Я.В. Эффективность управления предприятием [электронный ресурс]. – режим доступа: <http://conference.be5.biz/r2013/4466.htm>. 15.03.2020.
2. Дунаев В.Ф., Шпаков В.Л., Н.П. Епифанов. Экономика предприятий нефтяной и газовой промышленности. М: Недра, 2006. – 380 б.
3. Андреев А.Ф., Дунаев В.Ф., Зубарева В.Д. и др. Основы проектного анализа в нефтяной и газовой промышленности. М., 2006. – 342 с.
4. Краюшкина М. В. Экономика и управление нефтегазовым производством: учебное пособие. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2014. – 156 с.

PHILOLOGICAL SCIENCES

Language, speech, speech communication

Tsoy K.P.,

2nd year postgraduate. Karaganda State University after E.A.Buketov, Karagandy, Kazakhstan

THE GENRE OF THE "FAMILY NOVEL" AS A LITERARY PROBLEM

During the 20th century, the family novel was very actively studied by M. M. Bakhtin, A. N. Bogdanova, A. G. Tatyana, T. D. Proskurina, and E. V. Nikolsky. A. G. Tatyana believes that the essential features of the family novel are the importance of the "home" and "family" ideals, "creating a special collective character - the family", the family novel involves "solving the problem of the existence of the family as ... an institution" [1]. A. N. Bogdanov, paying attention to the conditions of the formation of the family novel genre, refers to Russian traditions, takes into account the social and cultural situation and highlights such distinctive features:

"a family novel characterizes a detailed reproduction of the life of one or more families, a detailed description of their representatives;

tend to express the phenomena of life in forms close to reality;

it forms a unique composition, which is based on the most important events of a person's life: wedding, birth of a child, death;

love becomes the center of the plot and the basis of the conflict in the novel;

the main thing in a family novel is not characters, but relationships defined by ideals" [2].

It should be noted that the genre of the family novel is almost not used in its pure form, it combines elements of an idyllic novel, a chronicle novel, a novel about historical time, an autobiography and a memoir. Let's try to figure out what elements of the above genres a family novel include.

The integral concept of the family novel is reflected in M. M. Bakhtin's work "Forms of time and the chronotopos in the novel". The author considers the family novel, speaking about the genre of idyll, highlighting the family idyll. Idyll is a lyrical genre of a literary work that shows the joyous "feeling for the peaceful, stable and

harmonious composition of life , where a quiet family life and happy love find a place <...> the unity of man with nature, his living, creative work. The idyllic world is far from violent passions, from all sorts of discord, from any life-transforming actions" [3]. At the same time, idyllic existence is not protected, vulnerable, subject to the invasion of hostile forces. M. M. Bakhtin identifies love, agricultural-labor, craft-labor and family idylls and defines the common features of various types of idylls: attachment of life and its events to one place, this is the native country, mountains, forests, fields and rivers, and, of course, family home: "Idyllic life and its events are inseparable from this particular spatial corner where fathers and grandfathers lived, children and grandchildren will live" [4]. The life of different generations in this "world" can be quite long. Unity of place in the lives of different generations is a characteristic feature of idyllic works. "The unity of the place brings together and merges the cradle and the grave (the same corner, the same land), childhood and old age (the same grove, river, the same lime trees, the same house), the life of different generations who lived there, in the same conditions, who saw the same things" [4]. The second feature of the idyll is that it is limited by the main realities of life: love, birth, death, marriage, work, food and drink, and age. Idyll does not know everyday life. And finally, the third feature of the idyll is the connection of human life with nature , "the unity of their rhythm, a common language for natural phenomena and events of human life"[4].

To restore the continuity of generations, writers create novels-Chronicles-works in which the reader is consistently presented the events of the life of one person or the life of an entire family, the change of generations and entire epochs. Family Chronicles are characterized by observing the chronology, Dating events that indicate the actions of the chapters, as well as the natural principles of aging or maturation of characters. Time in family Chronicles is represented by the life of two or four generations. This takes a long period of time not only in history of society, but in the history of the country as well that gives you the opportunity to highlight an important feature of the novel-chronicle – the ratio of the country's history and family history.

It is worth noting that the family chronicle implements the artistic principles of the historical novel. A historical novel is a novel that takes place against the background of historical events. But in the novel -chronicle, the author is not interested in major events and real historical figures, there is no special significance of these in the work, but they have an impact on the life, formation and change of views and

personalities of members of the family, which is discussed in the chronicle. If we talk about historicism, the novel about the historical past becomes closer here, it is like a historical novel turned into history, but in contrast, in such a novel, historical figures do not appear as the main characters, major historical events are not affected, and the plot of the novel, most often, is built on the problem of the fate of an individual in a critical period of history. The characters in such a novel may be fictional, the historical event may be unreliable, the author may claim to be fantasy and fiction, because the task of the novel about the historical past is the problem of an ordinary person in the context of the study of the nation's past.

Writers who resort to the genre of memoirs also strive to show historical time through a person, and his personality. Memoirs can be called the confession of a person who lived and created in a certain era and sought to share personal experience with new generations. The distinctive feature of the memoir genre is subjectivity. The plot in the memoirs is built, limiting the author to the scale of those events that are somehow connected with his life. He took a direct part in them or observed the events personally. The memoirist does not just reflect reality, he shows his attitude to the people, events and epoch described, rethinks and re-evaluates, and realizes. Another feature is the authenticity of the memoirs. The very fact of the existence of the memoirist, his memories, which are a document of time, which reflects the subjectivity of reality reproduction, is reliable. One of the significant properties of the memoirs is historicity. But here we should talk about a special personified historicity. Heine also said : " under every tombstone lies the history of the world " [5]. This means that the passage of time in memoirs is reflected through the life stories of specific people , because each person is a whole world that is born and dies with him. Working on the memoirs, the author presents himself to the reader, forms in his mind not only the characters' images, but also his own image, his level of self-awareness, his view of the world, an idea not only of his place in the world and the text of memories, but also a firm idea of himself, his physical, psychological, intellectual and emotional state, as well as his relationship with the characters. The author starts talking with the characters, with himself, with the reader, which leads to the feeling of a constant presence in the memories of the intended interlocutor and indicates the presence of internal dialogues, and therefore the dialogic nature of the memoirs. An essential feature of the memoir genre is its factual nature. The facts of real reality, captured by the author's memory , prevail over fiction, which is manifested in generalizations, psychological penetration into the mental world of the

characters, omissions, speculation of individual episodes, are not a conscious author's attitude, which brings the memoirs closer to autobiographical prose.

Along with memoirs, autobiography is called one of the main types of memoir literature. It is considered as an attempt to study one's own inner state of mind in certain conditions of life, the influence of cultural and historical situations on a person, and their interaction. In contrast to the memoirs, in the autobiography "the author focuses on the formation of his soul in its relationship with the world, while the author of the memoirs is primarily interested in the world itself, the people he met, the events that he observed and participated in». [6]. Another difference between autobiography and memoirs is authenticity. This is one of the important features of a memoir, however a literary or artistic autobiography can also be based on a mythical beginning. Speaking about autobiography F. Lejeune identified the main categories of the genre:

Form: a) story; b) prose

The subject under consideration : individual life, history of the individual.

Position of the author : the identity between the author (whose name indicates a real person) and the narrator.

The position of the narrator:

A) the identity between the narrator and the main character;

B) a retrospective narrative.

One of the significant characteristics that can be traced quite clearly is the Trinity of the "I", that is, the Union of the author, the narrator and the main character. In addition, the Creator of the work is both the subject of the story and its object, so we can say that in the autobiography there is an interaction of the plan of the present "Mature" narrator, the one who creates the text and the plan of his "I" in the past, which he recalls. There is a contemplation of the past "I" by the present, which leads to the Union of two points of view, which are joined at the end of the autobiography.

Therefore, we can say that the family novel as a separate genre was first mentioned in the 20th century in the work of M. M. Bakhtin "Forms of time and chronotopos in the novel". A type of family novel is an idyll novel, a family chronicle, a novel about historical time, an autobiography, and a memoir. The family novel seeks to convey the phenomena of life in forms close to reality.

List of references:

1. Tatyana A. G. "Prose of Tolstoy and the problem of family novel" candidate of philology dissertation – Tatyana A.G. M- 2000 – 214p.
2. Bogdanov A.N. "Literary genera and species" / Bogdanov A.N. Theory of literature in connection with problems of aesthetics. M. Prosveschenie 1970 - p.307-310
3. Humboldt V. Language and philosophy of culture
4. M.M. Bakhtin "Forms of time and chronotopos in the novel" Essays on historical poetics. M.M.Bakhtin - Questions of literature and aesthetics.– M. fiction – 1975 p.234-407
5. <https://citatnica.ru/citaty/tsitaty-velikih-istorikov-600-tsitat>

HISTORY

Sarsekeyeva Zh.Ye., Shipilova Ye.A.

Karaganda State University named after E. A. Buketova

ANTHROPOLOGICAL APPROACH

The anthropological approach involves the correlation of any knowledge about educational phenomena and processes with knowledge about the nature of man and allows us to design the educational process based on orientation on the laws of human development as such. Principles of the anthropological approach: anthropological, prescribing the consideration of the concept of “man” as the initial category, all other categories as derivatives of the original, describing and deepening the understanding of the essence of man - a man is considered along with another being, but as a special being, occupying a special position in space; integrity and uniqueness of a person; unity of the general, special and individual in cognition of a person; ontological, requiring education to be considered as a way of being; understanding the essence of education as an interaction of the universal, concrete historical and ethnic components of culture; the uncertainty of the results of the pedagogical impact, the immeasurability of a person, the impossibility of exhaustive comprehension; opportunities as the main mode of human existence: a person is able to adapt to any environment, move from environment to environment, a person is to the extent that he does himself; recognition of a person’s ability to self-development and self-education, providing for the priority of the pupil’s initiative in choosing ways of life as ways of self-realization; creativity, obliging to use only those pedagogical forms and methods that create the conditions for creative self-realization of the pupil; dialogueism, ensuring the subject-subject nature of the relationship of the educational process, their value-semantic equality in upbringing and self-education, creating the possibility of free self-realization of the subjects of the educational process in their communication with themselves, with others, with culture; freedom of expression and self-determination of an individual in the process of education; recognition of understanding and mutual understanding as a necessary and sufficient condition for the humanity and effectiveness of any pedagogical methods, forms and means [1].

Philosophical anthropology is the science of the essence and essential structure of man, of his basic relationships: to nature, society, other people, himself, his origin, the social and metaphysical foundations of his existence, the basic categories and laws of his being. The anthropological principle states that man is the center and the highest goal of the universe. The anthropic principle of modern cosmology establishes the dependence of human existence on the physical parameters of the universe. The anthropological turn characterizes the totality of anthropological concepts that arose in non-classical, post-non-classical philosophy, within the framework of which the object of reflection begins to be not being in itself, but an explanation and disclosure of the meaning of human being. Pedagogical anthropology is an integrative science that summarizes various knowledge about a person in the aspect of training and education; is the methodological basis of pedagogical theory and practice. Culture is the process of development of a person as a subject of activity, which finds its external expression in the totality of spiritual and material values as the results of this activity. Dialogue of cultures - interaction, intersection, meeting of meanings that define the characteristic features of various ethnic and historical types of culture. Freedom is one of the fundamental ideas for modern European culture, reflecting such an attitude of the subject towards his actions, in which he is their cause and they are not directly determined by natural, social, interpersonal-communicative, individually generic factors. Creativity is a characteristic of activity, reflecting a person's ability to create something new, inventions, discoveries, going beyond what has been achieved. Individuality is the originality, originality of a person, the totality of abilities and distinctive features inherent only to him. This concept indicates a combination of qualities that distinguish one person from another, as well as the very quality of human life. The development of man in education, being the source of the individual content of subjective reality, leads to the formation of his individual typological characteristics, the self-development of individuality as the uniqueness and autonomy of human life - to the formation of identity. Self-actualization is the most complete identification, development and realization by a person of his personal capabilities. This term is one of the central ones in humanistic psychology and pedagogy, considering the person as a unique integral system, which is an open possibility of self-actualization inherent only to man. Anthropological pedagogy as a way of consideration does not imply any system-forming function and does not pretend to a new scheme of educational organization. Based on philosophical and anthropological postulates, this direction

reveals the educational value of an infinite number of existential situations of man. The anthropological approach turned out to be pedagogically quite effective in the context of restoring human values and expanding the teacher's worldview. In the same period, an integrative empirical trend confidently declared itself within the framework of pedagogical anthropology. It took into account the growing differentiation of human sciences and pedagogical knowledge itself and tried to create a model of the educational process. The practical need of a teacher for pedagogically significant scientific material about a person was also taken into account. The integrative trend in pedagogical anthropology was developed by theorists who gravitated toward psychology, biology, ethology, and other branches of knowledge. He was distinguished by his understanding of the pedagogical process as the interaction of the pupil and the educator. As a theory of pedagogical action, this direction deals with the problems of personality formation, therefore, it is aimed at the personal development of subjects of education. Currently, the anthropological principle is one of the leading in pedagogy, and anthropological knowledge is the core of teacher training. The subject of pedagogical anthropology is a holistic person in his formation in the process of socialization and upbringing, mechanisms, stages of this formation, sources of self-movement and development, considered through the prism of pedagogical goal-setting, i.e., scientific substantiation of the goals of pedagogical activity [2]. Pedagogical anthropology performs a number of functions, being the theory of modern pedagogical knowledge; the scientific basis of the humanitarian pedagogical worldview; theoretical justification of pedagogical innovations in the field of education.

References:

1. Kojaspirova G.M. Pedagogical anthropology. - M.: Gardariki, 2005. [in Russian].
2. Maksakova V.I. Pedagogical anthropology. - M.: Academy, 2004. [in Russian].

PEDAGOGICAL SCIENCES

Problems of training of specialists

Berdibekova Zhazira Satkenkyzy

Nur-Sultan city

OPPORTUNITIES AND CHALLENGES OF STUDYING PHYSICS IN UPDATED CONTENT

A physics degree can lead to a career in engineering, computer or information systems, teaching and more. Modern school focuses on the interests of an individual, which is characterized by encouraging students to make conscious choices and independent decisions and responsibly participate in social life. These circumstances demand that an innovative model of education should be developed to combine the best traditions of national and global education. Such model is to bring up a highly educated individual, proactive and able to compete internationally. The development of an innovative model requires that a number of steps determining the quality of education should be taken. Those are reinforcing the values, changing the structure and content of education, using active learning methods and effective assessment of student achievements, and establishing a system of relationships.

One of the priorities of the state educational policy in implementing these objectives is the establishment of Kazakhstan schools, which aims to ensure a better

development of students' skills and potential. Upper secondary school is aimed to prepare students to study in leading national and foreign universities.

The main task of primary school is to ensure the development of initial learning skills and to form propaedeutic knowledge. Primary school creates conditions for the acquisition of knowledge about human, nature and society; development of moral values, intellectual skills and creative abilities; and acquisition of necessary learning skills. Those will form the basis for the further study of environment, awareness of one's place in the world, and the development of one's personality and intellect.

The normative period of education is 5 years. The recommended age is 11-16.

Upon the completion of this level, students will have developed the following:

- Independence in learning;
- communication and collaboration skills;
- knowledge in subject areas;
- research skills.

Physics is focused on the skills of using physical models of phenomena and processes for understanding the world around and interacting with it, taking into account the environmental, technological and informational factors. Physics is aimed at giving the foundations for a scientific worldview, which implies an in-depth understanding of natural phenomena, as well as forming and developing critical thinking for comprehension of scientific issues in the world.

Physics brings a broad perspective to any problem. Because they learn how to consider any problem, they are not bound by context. This inventive thinking makes physicists desirable in any field.

When studying Science and Mathematics subjects, the students' project work acquires scientific and research nature, which is evident in lower and upper secondary school. Age-appropriate scientific research becomes a crucial factor when forming general literacy of students. Research allows students to reflect and analyse, to collect and process the facts, to explain and draw conclusions, to understand the ethical aspects of decisions made, and evaluate the significance of the obtained results for people and the environment. The objectives of science education Kazakh school legislation by the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», which states that education should be directed: to ensure the self-determination of the individual, creating conditions for its self-realization; the development of civil society; to strengthen and improve the rule of law. Science education as an integral part of the overall primary and secondary education contributes to the achievement of the overall objectives of the school, providing students mastering the basics of academic disciplines, the development of their mental and creative abilities, forming the scientific worldview. Formation of natural-scientific picture of the world is achieved, provided that the study of natural sciences is primarily a means of ensuring the development of cognitive abilities of the person, expansion of its intellectual capacity, familiarity with that part of human culture, which largely determines the face of modern civilization.

In conclusion, Kazakhstan's schooling will allow to successfully solve the strategic task — to create a new national model of education that can compete with the best foreign analogues. Enough of us to import education», — said in one of his speeches, the Nation leader noted that in the future will aim to raise the level of the Kazakh education to international standards.

References

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan, Astana,
2. The Concept of education development in the Republic of Kazakhstan till 2015, Astana
- 3.

Домбровская С.П. , Овсянникова А.А.
учителя КГУ СОШ №30 г. Караганды

СПОСОБЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ И ИНФОРМАТИКИ

В рамках обновленного содержания образования большое внимание уделяется дифференцированному обучению. На каждом уроке используется несколько видов дифференцированной работы. Уровневая дифференциация выражается в том, что, обучаясь в одном классе, по одной программе и учебнику, учащиеся могут усваивать материал на различном уровне. Определяющим при этом является уровень обязательной подготовки. Его достижение свидетельствует о выполнении учеником минимально необходимых требований в усвоении содержания. Именно на его основе формируются более высокие уровни овладения материалом. Уровневая дифференциация - это организация учебной деятельности учащихся по условным микрогруппам, члены которых близки (сходны) по способностям, интересам, навыкам и умениям в изучении учебного материала, а иногда по психическому состоянию.

Некоторые способы уровневой дифференциации на уроках.

1. Дифференциация по объему учебного материала.

Это, пожалуй, самый простой способ дифференциации. Он заключается в том, что учащимся с низким уровнем обучаемости, медлительным дается больше времени на выполнение задания. Учащиеся 2-ой и 3-ей групп в это время выполняют дополнительное задание (аналогичное основному, более трудное или нестандартное, задание игрового характера: задание на смекалку, кроссворд, анаграмму и т.п.).

2. Дифференциация по уровню трудности.

Довольно часто работа учащихся дифференцируется по уровню трудности. Приведем пример дифференцированного задания по работе с текстом:
составить алгоритм решения по изучаемой теме (1-ый уровень);
подготовить свои примеры с решениями по этой теме (2-ой уровень);

составить тест, включающий в себя вопросы по повторению и новой теме (3-ий уровень).

3. Дифференциация учебных заданий по уровню творчества.

4. Дифференциация работы по характеру помощи учащимся.

Такой способ предусматривает самостоятельную работу учащихся. Но тем, кто испытывает затруднения в выполнении задания, оказывается дозированная помощь. Наиболее распространенными видами помощи являются:

образец оформления ответа; памятки, планы;

карточки-помощницы с наводящими вопросами;

справочные материалы;

наглядные опоры, иллюстрации, (в виде рисунка, фотографии, картины);

начало или частичное выполнение задания.

5. Дифференциация работы по степени самостоятельности учащихся.

При таком способе дифференциации не предполагается различий в учебных заданиях для разных групп учащихся. Все выполняют одинаковые задания, но одни это делают под руководством преподавателя, а другие самостоятельно.

Осуществление дифференцированного подхода на уроках математики

а) набор карточек для разных классов, по разным темам, которые я использую на уроках, это могут быть задания различные по содержанию и по способу выполнения, а может быть одно и тоже задание;

б) наборы задач для осуществления зачетов включают в себя, например, 16 заданий, из которых 1 – 5 «3», 6 – 10 «4», 11 – 16 «5»;

в) поэтапное дифференцирование;

г) на своих уроках я очень часто использую, особенно на уроках геометрии, задачи на готовых чертежах. Считаю это универсальной формой работы, которую можно использовать на разных этапах урока, с любым классом, на любую тему.

Таким образом, применение технологии уровневой дифференциации, как механизма достижения образовательного стандарта в классах VII вида, на уроках математики способствовало повышению качества знаний по предмету,

внедрению и реализации личностно-ориентированного подхода в обучении. Усилилась положительная мотивация к обучению, самооценка детей стала более реальной, слабые школьники стали достигать необходимого минимума знаний, а по некоторым темам даже превышать его, а сильные учащиеся не перестали стараться. На уроках математики была создана комфортная атмосфера, располагающая к совместной деятельности педагога и учащихся.

Гурін Руслан Сергійович,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса*

Яцій Олександр Михайлович,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса*

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Серед завдань Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки є підсилення стратегічного ресурсу соціально-економічного, культурного і духовного розвитку, створення умов для самореалізації кожної особистості та формування нових життєвих орієнтирів. З урахуванням зазначених завдань актуальними є подальші дослідження з проблем удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів, зокрема інноваційних підходів у контексті забезпечення якості в особистісно-професійному навчанні в педагогічній освіті, яка спрямована на розвиток творчого потенціалу особистості.

Проблема творчого потенціалу хвилювала дослідників упродовж усієї історії розвитку суспільства. Категорію творчого потенціалу особистості досліджували Б. Ананьєв (1980), Д. Богоявленська (2002), Л. Виготський (1991), Н. Гузій (2004), Н. Зимня (2000), Н. Кічук (2010), О. Леонтєв (1975), А. Маркова (1996), О. Матюшкін (1993), В. Моляко (2006), В. Радул (2009), В. Рибалка (1996), С. Рубінштейн (2007), С. Сисоєва (1998), С. Степанов (2002), М. Холодна (2002) та ін.

Аналіз наукових праць дав змогу встановити, що в цей контент автори здебільшого включають основні психологічні особливості та якості особистості. Під час використання контент-аналізу було доведено, що творчий потенціал учені визначають як: системоутворюючу якість особистості, в якій відображається природа взаємозв'язку всіх здібностей людини; інтегративне

явище, що об'єднує сутнісні творчі сили особистості в реальній практиці та наддіяльнісних відносинах (за П. Кравчук [4]); якість людини, за допомогою якої реалізується наявна і можлива діяльність у формі праці, пізнання і спілкування (О. Клепиков, І. Кучерявий [3]); складну, багатогранну якість, що інтегрує в собі всі сутнісні характеристики особистості майбутнього фахівця, визначає міру його творчих можливостей (за І. Драч [2]); пізнавальну потребу, яка становить основу пізнавальної мотивації особистості й виявляється в позитивному ставленні молоді людини до новизни ситуації, у бажанні відкрити нове у звичайному (за О. Матюшкіним [5]).

Спираючись на предмет дослідження під час аналізу науково-методичної літератури, значний інтерес у контексті вивчення творчого потенціалу особистості, творчої діяльності, творчої особистості, творчого мислення викликали підсистеми спрямованості, характерологічних особливостей особистості, творчих умінь, індивідуальних особливостей психічних процесів, виокремлених С. Сисоевою. Так, на думку дослідниці, підсистема спрямованості включає позитивне уявлення про себе, творчий інтерес, допитливість, потяг до пошуку нової інформації. Підсистема характерологічних особливостей особистості охоплює сміливість, готовність до ризику, самостійність, ініціативність, упевненість у своїх силах та здібностях, цілеспрямованість, наполегливість. Підсистема творчих умінь характеризується проблемним баченням, здатністю до висування гіпотез, дослідницької діяльності, вмінням аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію, здібністю до особистісного спілкування. Підсистемі індивідуальних особливостей психічних процесів властиві альтернативність і дивергентне мислення, самостійність сприйняття, пошуково-перетворюючий стиль мислення [6].

Обговорюючи результати, зауважимо, що дослідно-експериментальне дослідження проводилося упродовж 2018-2019 н. р. Метою констатувального етапу було визначення рівня сформованості творчого потенціалу в майбутніх учителів фізичної культури. Респондентами виступили здобувачі вищої освіти першого курсу Інституту фізичної культури, спорту та реабілітації ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (спеціальність 014 «Середня освіта (Фізична культура)» – 42 особи; спеціальність 017 «Середня освіта (Фізична культура і спорт)» – 41 особа). Під час дослідження було використано тест на самооцінку

творчого потенціалу особистості [7]. До високого рівня (48 балів і вище) було віднесено майбутніх учителів із значним творчим потенціалом, зі схильністю до різноманітних форм творчості. До середнього рівня (24-47 балів) – респондентів із нормальним рівнем творчого потенціалу, тоді як процес творчості не спостерігався на достатньому рівні. До низького рівня (23 бали і менше) – учасників із незначною здатністю до творчості, відсутністю віри у свої сили, несхильністю до пошуку нового. Узагальнені результати, відповідно до даних констатувального етапу, засвідчили, що високий рівень було зафіксовано у 4,9 % від загальної кількості опитуваних, задовільний – у 39 % від загальної кількості майбутніх учителів, тоді як на низькому рівні було діагностовано 56,1 % від загальної кількості респондентів.

Резюмуючи, слід наголосити, що творчий характер педагогічної діяльності спрямовує сучасного вчителя на оптимізацію праці, оригінальне й високоефективне вирішення педагогічних завдань, а також мобілізує всі психічні сфери особистості, налаштовує її на відкритість до інновацій та спрямовує на професійне зростання. Підґрунтям цьому є дослідження Н. Гузій, в якому дослідниця довела, що використання вчителем власного творчого потенціалу як реально існуючої здатності до самозмін поряд із прагненням до самовдосконалення можливе і для оптимізації своєї праці, пошуку шляхів пристосування наявних умов до власних потреб з метою зробити їх більш зручними та технологічними [1].

Спираючись на вищезазначене, доходимо висновку, що організація навчального процесу у закладах вищої освіти повинна бути спрямованою передусім на посилення мотивації до активної пізнавальної діяльності, розвиток творчих здібностей і характерологічних особливостей майбутніх учителів. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у дослідженні чинників, що впливають на формування творчого потенціалу майбутніх учителів фізичної культури під час фахового становлення в педагогічному університеті.

Література:

1. Гузій Н. В. Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти: [Монографія] / Н. В. Гузій. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 243 с.

2. Драч І. І. Самостійна робота студентів вищих навчальних закладів як важливий елемент сучасної підготовки фахівців // Нові технології навчання. – К.: НМЦВО, 2004. – Вип. 37. – С. 86-91.

3. Клепиков О. І., Кучерявий І. Т. Основи творчої особи: Навч. посібн. для студ. – К.: Вища шк., 2000. – 295 с.

4. Кравчук П. Ф. Самоосуществление человека в творчестве / П. Ф. Кравчук // Личность. Культура. Общество. – 2004. – Вып. 1 (21). – С. 119–128.

5. Матюшкин А. М. Загадки одаренности: проблемы практической диагностики / А. М. Матюшкин. – М.: Школа–Пресс, 1993. – 128 с.

6. Сисоєва С. О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня / С. О. Сисоєва. – К.: Поліграфкнига, 1996. – 406 с.

7. Фридман Л. М. Передовой педагогический опыт глазами психолога / Л. М. Фридман – М.: Педагогика, 1987. – 117 с.

Мадияр Балжан Шерғалиқызы

1-ші курс студенті

Мамандық «Азық-түлік өнімдерінің технологиясы»

Ғылыми жетекші

Пірімжарова Р.Х

«Мемлекеттік және шет ел тілдері»

Кафедрасы АТУ

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА МОДУЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына оқыту формасын, әдістерін, технологиялар таңдауда көп нұсқаулық қағидасы бекітілген. Бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне, педагогтардың өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға педагогикалық үрдісті кез-келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен құруға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары білім үрдісінде бой көрсете бастаған ғалым М. Жанпейісованың модульдік технология әдісі-тиімді әдістердің бірі болып отыр. Модульдік оқыту технологиясының мақсаты: оқу үрдісінде оқушының шығармашылығын дамытуға қолайлы жағдай туғызу; Міндеті: таным үрдістерін дамыту; Ерекшеліктері: оқушылардың ізденіс, шығармашылық жұмыстармен айналысуына қолайлы жағдай туғызу. Сөйлесу бөлімін ұйымдастырудың белсенді формалары: топтық пікірталас. Модульдік оқыту технологиясының тиімділігі:

Оқушыларды оқытудың мақсатымен, оқыту модулінің мазмұнымен таныстыру;

Материалды қысқаша түсіндіру (сызба, кесте т. б.)

Оқу материалын зерттеу жұмысы негізінде беру;

Барлық тақырып бойынша тест жүргізу.

Модульдік технология қағидаларын іске асыру келесі нәтижелерге қол жеткізеді:

1. Уақыт үнемдейді;
2. Сабақтың сапасын көтереді;

3. Оқу әдісі мен құралдарын тандауға мүмкіндік тудырады;

4. Оқушының белсенділігі мен қызығушылығын арттырады.

Мұғалім үшін басты міндет оқушының қызығушылығын арттыру, оның да-муына жағдай туғызу, сөйлеу қабілетін дамыту. Жаңа технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану оқыту мақсатына жетудің тиімді жолдарын көрсетеді. Оқытудың жана әдістерін пайдалану арқылы мұғалім оқушының белсенділігін, шығармашылық ізденісін арттырады, пәнге деген қызығушылығын оятады. Қазіргі оқыту барысында қолданылып жүрген көптеген технологиялар жеке тұлғаның жетілуіне, оқытудың тиімділігінің негізін құруға бағытталған. Ата-бабамыздан калған асыл мұрамызды, сөз байлығын, шебер сөйлеудің озық үлгілерін игерту, тілімізлі қадірлеп, қастерлеуге шақыру білу-біздердің педагогтердің басты міндеті.

Қазіргі заман талабы-өзін-өзі басқаралатын, жан-жақты дамыған, ана тілін жетік менгерген дара тұлға етіп шығару Педагогтар үшін басты міндет-оқушының қызығушылығын арттыру, оның дамуына жағдай туғызу, сөйлеу қабілетін дамыту. Сабақ дұрыс нәтижеге жету үшін ұстаз жаңа технологияларды сабақта тиімді, ұтымды, шебер қолдана білуі қажет. Оқу-тәрбие үдерісіне жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу-оқушының білімге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол салу.

Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балалардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан-жақты тануды ойлап, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру- мұғалімнің міндеті. Бұрынғы оқушы тек тындаушы, орындаушы болса, қазіргі оқушы-өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Инновациялық технологияның нәтижелері: Түрлі әдістерді пайдалану, сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектесу; Оқушылардың барлығын сабаққа қатысты-руға мүмкіндік туады; Олардың әрқайсысының деңгейі анықталады; Оқушылардың көбін бағалауға мүмкіндік туады; Оқушыларды ізденіске баулып өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді. Оқушылардың қабілеттері, сөз саптау еркіндігі, ұйымшылдығы, шығармашылық белсенділігі артады. Қазіргі қоғам-жаңа ақпарат-тық технологиялар дәуірі. ХХІ ғасыр-ақпарат ғасыры, ғылымның әр саласын да-мыту ақпараттық жаңа технологияларды игерумен тығыз байланысты екендігіне көзіміз жетті Интерактивті оқыту-ақпараттық

технологиялармен, қашықтан оқы- тумен, ғаламтор ресурстарын қолданумен, электрондық оқулықтар мен анықтама- ларды, онлайн режиміндегі еңбектерді пайдалану мен байланысты. Заман тала- бына сай күнделікті сабақта бейне, аудио қондырғылары мен компьютерді қол- дану айтарлықтай нәтиже беруде. Мұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдаумен қатар көзбен көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Қазіргі ақпарат көздері-компакт дискілер мен қуатты процессорлар құрамына мәтіндік ақпарат, фото, бейне модельдеу, дыбыстық сүйемел ететі оқушылардың танымдық, белсенділігін арттыратын және сапалы бағдарлама жасауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні инновациялық әдістер мен ақпараттық технологиялар қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып ізіенушілігін дамытып, қызы- луғышылығын тудыру, белсенділігін арттыру, ең негізгі мақсат болып айқында- лады. Ақпараттық және педагогикалық технологиялар негізінде мұғалімнің рөлін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік туды. Мұғалім тек қана білімді алып жүруші ғана емес сонымен қатар оқушының өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі және бағыт берушісі болып анықталды, Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері өте мол. Қазақ әдебиеті сабақтарында ақпараттық технология оқушылардың шығармашылығын талап ететін жоба жұмысында қолданатын табады. Бұл жұмыс түрін жүргізгенде оқушылар техникалық құралдарды қолдану арқылы жоба дайындайды. Мысалы: сабақта ақын-жазушының шығармашылығы мен танысу үшін арнайы топ құрылып, тақырып бойынша терен мағлұмат жинап, онымен бүкіл сыныпты таныстыру мақсатында тақырыпқа байланысты материалдарды суретке түсіріп, бейне материал жинайды. Осындай жұмыс түрлерін өткізу арқылы, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың пәнге деген қызығушылығын оятуға болады. Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту аса шебірлікті, көп ізденуді, тиянақты білімді талап етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев ел халқына жолдаған жолдауында «Қазақстанның болашағы-қазақ тілінде» деген болатын. Сондықтан мемлекетіміздің болашағы жас ұрпаққа заман талабына сай білім беріп, жан-жақты дамуына ықпал ету мұғалімнен шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Концепция развития образования в Республике Казахстан на 2005 - 2010 годы // Государственный стандарт начального образования. Познание мира. Алматы, 2011ж
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» // Казахстанская правда.
—
3. Хуторской, А. В. Современная дидактика: Учебник для ВУЗов [Текст] / А. В. Хуторской. - СПб.: Питер, 2012ж
4. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании / И. Г. Захарова // Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский-центр «Академия», 2014ж

Жаксылыкова Н.Е., Кенбаева Г.К., Аманбаева Э.А.

Казахский Национальный аграрный университет, Алматы, Казахстан

ФОРМЫ ВОСПИТАНИЯ СПЕЦИАЛИСТА В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Рассмотрение форм воспитания будущего специалиста при обучении в условиях вуза, несомненно, имеет большое значение, поскольку понимание их глубинной структуры способствует организации такой деятельности, на основе которой организуется профессионально-трудовое воспитание личности, гражданско-патриотическое, правовое, культурно-нравственное, спортивно-оздоровительное; деятельности, в основу которой заложены замыслы самого обучаемого, его цели и стремления, направленные на саморазвитие и самосовершенствование не только с позиции рассмотрения себя как будущего профессионала, но и с точки зрения общего личностного роста. Необходимость исследования форм воспитания будущего специалиста возникает в связи с тем, что подавляющее большинство учебных заведений в полной мере не реализуют все возможные и известные формы и средства воспитания, чтобы добиться сформировать конкурентоспособного и компетентного выпускника вуза, или реализуют их, но не достаточно полно используют и применяют в учебном процессе.

Воспитательная деятельность любого вуза - это систематизированный и целенаправленный процесс, и неотъемлемая часть его назначения: удовлетворение потребности обучающихся в образовании, в интеллектуальном, нравственном, патриотическом и культурном развитии, подготовке морально устойчивых личностей и специалистов для различных сфер жизнедеятельности, формирование у обучающихся трудолюбия, активной социальной позиции, развитие ответственности и самостоятельности. Несомненно, что главным направлением формирования личности будущего специалиста является его профессиональная подготовка, следовательно, в формировании высококвалифицированного и компетентного специалиста важнейшую роль играет профессионально-трудовое воспитание специалиста, выполняющее в условиях вуза функцию приобщения студентов к профессиональной деятельности и ее социальным функциям. Наряду с профессиональным

направлением воспитания, в настоящее время стала особо актуальной проблема гражданско-патриотического и правового воспитания молодежи. В последние десятилетия в связи с радикальными преобразованиями в стране резко ухудшился воспитательный потенциал родной культуры, искусства и образования, которые раньше являлись главными факторами формирования патриотизма у молодого поколения. Современный молодой специалист должен четко понимать социальные ценности права, уметь пользоваться своими правами, а также иметь социально-активную гражданскую позицию. Успех внеучебной работы будет обеспечен в том случае, если педагог учитывает особенности студентов, с которыми он работает. Именно с этой целью преподаватели используют различные методы диагностики для выявления уровня воспитанности нравственной и эстетической культуры студентов. И на основе полученных результатов выстраивают культурно-нравственную деятельность так, чтобы наилучшим образом вовлечь в нее обучающихся, выработать личную инициативу и стремление в приобщении к миру искусства во всех его проявлениях. Одними из важнейших составляющих воспитательной работы вуза являются объединения дополнительного образования: различные кружки и секции. Принимая активное участие в их деятельности, у будущего специалиста появляется возможность проявить свои творческие способности, а так же удовлетворить потребности в эстетическом, духовном и нравственном развитии. Немаловажное значение в культурно-нравственном развитии играет и спортивно-оздоровительная составляющая воспитательного процесса. Физическое воспитание направлено не только на формирование здорового организма, но и на ведение студентами здорового образа жизни.

Оценив значимость форм воспитания специалиста в условиях вуза, мы приходим к следующим выводам:

- чтобы добиться высоких результатов в формировании конкурентоспособного, высококвалифицированного специалиста, необходимо использовать в образовании все возможные и известные формы и средства воспитания;
- ведущая роль в воспитании специалистов принадлежит профессионально-трудовой подготовке, как важнейшей составляющей образования студентов;

- в современных образовательных условиях применяются не все доступные формы воспитания или применяются, но недостаточно полно. В частности, слабое внимание уделяется гражданско-патриотической и правовой сфере воспитания будущих специалистов, при этом основной упор делается на профессионально-трудовую подготовку;

- огромное значение на становление высоконравственной личности и специалиста оказывает культурно-нравственное и спортивно-оздоровительное воспитание.

Наряду с обучением эти компоненты воспитания реализуют важную функцию системы образования, формируя активную творческую личность, ведущую здоровый образ жизни.

Литература:

1. Салимбаев О.С., Болеев К.Б., Гражданско-патриотическое воспитание студенческой молодежи Казахстана//Научный журнал «Современные проблемы науки и образования» ISSN 1817-6321 - 2012 г. - № 4 от 06.07.2012 г.

2. Тушина О.Н., Реализация здоровьесберегающих технологий реализуемых в колледже // Социальная сеть работников образования nsportal.ru - от 25.01.2013 г.

Modern methods of teaching

**Ф-М, Ғ.К, аға оқытушы Рахимжанов Бауыржан Насипович
Магистрант Тасқара Ақбота Ерханқызы**

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қазақстан

ОРТА МЕКТЕП КУРСЫНДА ЫҚТИМАЛДЫЛЫҚ ТЕОРИСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫ ӨТКІЗУДІҢ ЛОГИКА МЕН ИНТУИЦИЯНЫҢ ҚАТЫНАСЫ

Мақаланың мақсаты: мұғалімге типтік әдістемелік қателерді талдау негізінде негізгі және жоғары мектеп статистикасының және ықтималдық теориясының мазмұны мен оқытуына бағдар беруге көмектесу. Сабақ материалдары, әдістемелік мақалалар мен басшылықтар, сондай-ақ мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарының жұмыс тәжірибесі қолданылды.

Математик-ғалымдардан оқушылар үшін ықтималдық пен статистика қиын екенін жиі естиміз, сондықтан да мектепте мүлдем қажет емес. Мұндай пікір жоғары оқу орындарындағы Ықтималдықтар теориясын зерделеумен қатар жүретін қиындықтардан қалыптасады, дәстүрлі дедуктивті, комбинаторикаға және математикалық талдаудан алынған ауқымды мәліметтерге сүйенетін. Ықтималдықтар теориясына механикалық көзқарас біздің жоғары мектептің көптеген ұрпақтарына тән. Егер мектеп теориясы осы жолмен жүрсе, өкінішті болады. Мектеп оқушыларын формулалар бойынша санауға мәжбүрлей отырып, құбылыс пен нәтиженің мағынасын ойламай, біз ХХІ ғасырдың басында және ортасында екі рет келіп тұрғандай, міндетті түрде қайтадан тұйыққа келеміз.

Шын мәнінде комбинаторика да, талдау да статистиканың және ықтималдықтар теориясының негізгі идеяларымен тікелей байланысты емес. Олар тек кең ықтималды кеңістіктердің элементтерін аудару құралы және Теоремалардың дәлелдемесі болып табылады. Бірақ бірде-бір нәрсе бірінші дәрежелі емес.

Ықтималдықтар теориясы әр түрлі қатаң теория сияқты екінші рет. Бастапқы тәжірибе мен түйсік, онсыз теориямен айналысудың қажеті жоқ. Негізгі ұғымдармен формуласыз жұмыс істей білу маңызды. Оқиғалар

мүмкіндіктеріне (әсіресе өмірде үлкен рөл атқаратын екіталай оқиғаларға) мағыналы көзқарас талап етіледі.

Математикалық дидактиканың басқа бөлімдері мен ықтималдық арасында ұқсастықты өткіземіз. Бұл үшін бастауыш мектепке және мектепке дейінгі кезеңде қарауға тура келеді.

Кішкентай бала саны мен санымен танысады және олармен пайдалы нәрсе жасауға болатынын түсінеді (мысалы, дүкенде немесе жолда уақытты санау). Кейінірек Сан арифметика мен алгебра курстарында қалыптасады. Егер сан туралы интуитивті түсінік болмаса, онда алгебра болмайды.

Суреттің қасиеттері (ұзындығы, бұрыштары, сызықтардың қосылыстары) геометриямен қалыптасады. Егер оқушы бала кезінде адамды, күн мен түтіктен түтін салмаса, онда геометрия ол үшін тәжірибемен нашар бекітілген фактілердің дерексіз жиынтығына айналады. Кез келген математикалық теория әдеттегі көрнекі немесе ойлы бейнелерді қалыптастырады. Теория жоқ бейнелер.

Мұнда статистика мен ықтималдық теориясының өзара байланысы туралы айту керек. Жүргізілген ұқсастықты дамыта отырып, статистиканың Ықтималдықтар теориясына жататынын, сызу геометрияға жататынын байқаймыз. Атап айтқанда: статистика жаппай құбылыстарды сандық сипаттау әдістерін береді, ал Ықтималдықтар теориясы бұл үшін теориялық негіз береді, геометрия қарындашпен сызудан компьютерлік графикаға дейін кез келген кәсіби бейненің теориялық базасын береді.

Осыдан статистиканың алғашқы әдістемелігінің маңызды қағидаты туындайды. Тек қана кездейсоқ табиғатқа ойланып, қарапайым кездейсоқ құбылыстарды сандық құралдардың ең аз жиынтығымен сипаттауды үйреніп, оқушы мұғалімнің көмегімен кездейсоқ зерделеудің теориялық құралдары туралы сұрақ қоя алады. Жаппай оқыту үшін индуктивті тәсіл тән: нақтылық пен көрнекіліктен абстракция мен жалпылауға көшу. Индуктивтілік алдымен оқушыны құбылыстың жиілігімен, сандық деректерді ұсыну және сипаттаумен таныстыру керек, тек кейінірек – олардың теориялық аналогтары: ықтималдығы және кездейсоқ шамасымен таныстыру керек.

Басты мәселе-оқиғалар фигураларға, санға немесе өрнектерге қарағанда, ал мүмкіндік пен өзгергіштік ұзындық, алаң немесе көлем сияқты интуитивті емес. Оқиға және оның мүмкіндіктері-суретті (геометрияға көшу) немесе санды

(арифметикаға немесе алгебраға) формализацияға қарағанда математикалық формализация анағұрлым қиын болатын ойлы объектілердің ерекше типтері.

Екінші мәселе-белгілі бір жасқа дейінгі балалардың көпшілігіне құбылыстардың өзгергіштігі мен тұрақсыздығы туралы түсінік. Баланың өзгермелі модельдерді қабылдауға қандай жаста дайын екендігі және қандай модельдер болуы тиіс екендігі туралы сұрақ. Кеңестік кезеңде танымдық қызметтің заңдары туралы ғылым жойылды. Оның орны таза қағаз парақтарының парадигмасы болды.

Бірақ ерте балалық шақта өзгергіштіктің бас тартуы қажетті мінез - құлық ережелерінің санын азайтып, әлеуметтік және биологиялық жағдайларға бейімделуді жеңілдететін қорғаныс функциясы болуы мүмкін болса, онда кездейсоқ және өзгергіштік туралы жалпы түсініктердің болмауы әлемде адамның бағдарлануына, толық белгісіздікке кедергі келтіреді. Ресми зерттеу статистика жетілген жас жақсартады ережелер [2].

Сондықтан стохастикалық құбылыстарды қабылдаудың тұжырымдамалық бұрмалануы тек оқушылар үшін ғана емес, ересектерге де тән. Сабақ берудің қатаң алгоритмділігі мен қарапайымдылығын сақтауға тырысып, мұғалімдер статистика мен ықтималдықты оқытудағы қателерді және толық қате тұжырымдамаларды тудырады (қысқаша, мектептегі Ықтималдықтар теориясы туралы айтатын болсақ, "теория"сөзін жиі түсіретін боламыз). Жинақталған тәжірибе ең типтік жаңылыстар мен қателерді анықтауға мүмкіндік береді. Төменде біз оларды талдаймыз және туындаған проблемалардың қолайлы әдістемелік шешімдерін ұсынамыз.

Оқушылардың әртүрлі мақсатты топтары үшін математиканы оқыту мақсаты әртүрлі. Бұл мүмкіндікке және статистикаға қатысты.

Ең төменгі және базалық деңгейде біз оқушыны бұқаралық ақпарат құралдары ұсынатын статистикалық ақпаратқа бағдарлауға мүмкіндік беретін жалпы білім мен ұғымдармен қаруландыру қажеттілігін көреміз. Екінші маңызды мақсат-Үлкен сандар заңы және оның өзгермелі құбылыстарды статистикалық түсінудегі рөлі туралы дұрыс түсінік қалыптастыру.

Бейіндік деңгейде бұл мақсаттар оқушыларды жаппай қоғамдық және экономикалық құбылыстар тәжірибесін ұсынатын қарапайым кездейсоқ эксперименттерде ықтималдық үлгілеу негіздерімен таныстыру қажеттілігімен

толықтырылады. Бұдан басқа бейіндік және ішінара базалық деңгейде ықтимал фактілерді теориялық негіздеу және қолдау үшін алгебраның, геометрияның және талдаудың мектеп аппаратын пайдалану мүмкіндігі туындайды. Яғни, ықтималдық Математикалық талдау, прогресс және т. б. элементтері сияқты мектеп математикасының дәстүрлі бөлімдерін зерделеуді ынталандырады.

Ықтималдықтар теориясы мен статистика тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар басқа елдерде де мектеп математикасына енгізіледі, бұл қазіргі қоғамдағы базалық стохастикалық білімнің маңыздылығының артқанын көрсетеді. Маңыздылығы туралы айта келе, 2018 жылдан бастап PISA халықаралық зерттеулеріне ықтималдық және статистикалық білімді қолдану мәселелері енгізілгенін атап өтеміз. Білім сапасын бағалау орталығының мәліметтеріне сәйкес, қазақстандық оқушылар осы бөлімнің тапсырмаларын орындау барысында төмен нәтижелер көрсетеді [3].

[4] Қазақстандағы мектеп білімі дәстүрлі түрде қоршаған әлем құбылыстары (заңдар) арасындағы қатаң байланыстар туралы түсініктерді әзірлеуге бағытталған. Бұл ретте мектеп математикасы одан әрі математикалық білім беруге бағытталған консервативті пән болып қала береді. Теріс салдары оторванности мектеп математика сұрау қоғам сезіледі жыл күштірек. Математика талап етілмейді. Көптеген жоғары сынып оқушылары мен олардың ата-аналары математика пәнін оқытуда пайдасын көрмейді.

Екінші жағынан, статистика мен ықтималдық, әрине, математиканың анық қосымшаларын алгебра немесе геометрия жасай алмайтын күнделікті өзгермелі құбылыстарға жеткізеді. Қарапайым статистикалық мәдениет қоғамдық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады.

Демек, ғалымдардың, әдіскерлер мен мұғалімдердің міндеті – мектептегі статистикадан және ықтималдықтан бас тарту емес, оларды техникалық қатпарлардан босату және қазіргі заманғы статистикадан және ықтималдықтан айырмашылығы бар, мектеп физикасы заманауи теориялық физикадан айырмашылығы бар анық мектеп пәнін құру. Мектеп мазмұны сақтандыру, сауда, банк қызметтері, медициналық қызмет көрсету, басқару және шешім қабылдау мәселелеріне, кез келген түрдегі өлшеу қателіктеріне – күнделікті тәжірибеден белгілі оқушыларға немесе олардың ата-аналарына белгілі құбылыстарға, маңыздылығы күмән тудырмайтын құбылыстарға жақын болуы тиіс.

Атап өтілгендей, дәлелдемелер мен есептеулерге емес, оқушылардың өзгергіштік, орташа, шашыраңқы, іріктеп зерттеулер, кездейсоқ шамалар, Үлкен сандар заңы тұжырымдамаларын анық түсінуіне баса назар аудару керек. Көптеген ұғымдар мен фактілер оқушыларға дедуктивтік қорытындылар мен формулалардың көмегімен емес, эксперимент арқылы қол жетімді болады. Базалық ұғымдар мен түйсіктер жүйесін қалыптастыру үшін оқушылар Статистика сабақтарында ойланып, талқылап, дауласу мүмкіндігі болуы керек. Сондықтан да, біз бір мағыналы жауаптарсыз және субъективизациялауға итермелейтін жағдайлар мен тапсырмаларды принципті маңызды деп санаймыз. Басқа принцип-оқушы үшін неғұрлым маңызды сюжеттер.

Ең алдымен, статистиканың және ықтималдықтың базалық тұжырымдамалары практикалық міндеттерді талқылау кезінде математиканы қолдануға абстрактілі фактілерді оқытудан қайта құру қиын болатын математика мұғалімдері үшін түсінікті және әдетті болуын ойластыру қажет. Біз мұны мұғалімдер мен оқушылардың ББМЖ-да тәжірибелік-бағытталған тапсырмалардың пайда болуына реакциясы, балама таңдау, логарифмдік өрнектердің өзгеруінен субъективті күрделі болған сапар уақытын есептеу бойынша көреміз.

Ықтималдықты және статистиканы оқытудағы қиындықтар мұғалімдердегі білімнің жетіспеушілігінен ғана емес, ЖОО-да ықтималдылықты формальды және жиі мақсатсыз оқытудан, сондай-ақ әдістемелік құралдардың нашар және төмен сапасынан туындады. Осының бәрі Ықтималдықтар мен статистиканы оқытудың мектептегі дәстүрлерінің жоқтығының тікелей салдары болып табылады. Әдістеменің дамуы мен тәжірибе жинақталуына қарай бұл проблемалар біртіндеп кетіп, келесі орынға жол беріп кетеді. Жаңа мектеп пәнінің қалыптасуының маңызды кезеңі – 8-9 жыл. Осы кезең өткеннен кейін мектепке орта сыныптарда осы пәнді оқытуды бастаған жас мұғалімдер келеді, сондықтан бұл пәнді жаңа немесе тым қиын деп қарамайтын мұғалімдер келеді.

Статистика мен Ықтималдықтар теориясын оқытудағы проблемалар тек Қазақстан үшін ғана емес. Көптеген елдерде (АҚШ, Ұлыбритания, Швейцария, Оңтүстік Корея, Жапония және т.б.), онда статистика мен ықтималдық мектеп бағдарламаларына бұрыннан енген, ықтимал фактілердің әдістері мен интерпретациясын түсінбеу жиі кездеседі (мысалы, [6]). Егер Қазақстанда жеткіліксіз тәжірибеге байланысты өсу ауруларын көріп отырсақ, онда аталған

елдерде, әдетте, тәжірибе жеткілікті. "Ұқсастығы бойынша" статистикалық және ықтимал есептеулерді сыни емес пайдаланудағы мәселе, есептің дұрыс шешімін табу және нәтижені интерпретациялау дағдысының болмауы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ю. Н. Тюрин, А. А. Макаров, И. Р. Высоцкий, И. В. Яценко, Ю. Н. Тю - рина және т. б. "Ықтималдық теориясы және статистика", мектептегі Математика, № 7, Мәскеу, Мектеп баспасөзі, 2009, 14-31 Б.
2. Е. А. Бунимович, В. А. Булычев, И. Р. Высоцкий және т.б., мектеп курсындағы Ықтималдықтар теориясы және статистика туралы, мектептегі Математика, №7, Мәскеу, Мектеп баспасөзі, 2009, 3-13 б.
3. Е. А. Бунимович, И. Р. Высоцкий, А. А. Макаров және т.б., Терминология, Ықтималдықтар теориясы мен статистиканың мектеп курсында шолулар мен келісімдер, Бірінші қыркүйек Баспа үйі, Математика, №17, 2009, 13-27 Б.
4. 5. PISA-2006 оқушылардың білім жетістіктерін халықаралық зерттеудің негізгі нәтижелері, М.: ЦОКО, 2007.
5. А. В. Петровский. Баланы кешенді зерттеуге тыйым салу
// Репрессированная наука, Л.: Наука, 1991, с. 126–135. K. Kakihana, S. Watanabe. Statistic Education for Lifelong Learning. // The 6th East Asia Regional Conference on Mathematical Education. Vol.3, p. 318–322. 2013, ICMI, Phuket, Thailand.

Баймаганбетова Жулдызай Турматовна

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің аға
оқытушысы, п.ғ.к*

Асқарбай Айнұр

*Қызылорда қаласы «Болашақ» университетінің магистранты
Қазақстан*

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ОНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру мектептің осы күнге дейін дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты.

Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу –тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда.

Білім беру мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілетінің дамуымен ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламасының нақтылануымен байланысқа түсуде. Ақпарат дәстүрлі әдістері: ауызша және жазбаша, телефон және радио байланыс – қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде. Баланың жеке басын тәрбиелеуде оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлуде. Есте сақтау, ақыл –ойын дамытатын оқуға көшу;

Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты міндеті. Бастауыш мектептің алдында тұрған негізгі мәселе оқушыларды дамыта оқыту, яғни оқушыны оқу әрекетіне қалыптастыру, олардың оқуға ынтасын ояту, қызығушылығын ояту.

Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында қазіргі мектептер:

- практикалық қызметте жинақталған барлық игіліктердің сақталуы ;
- қоғамның интеллектуалды қуатын жетілдіру;
- еліміздің материалдық –қаржылық әл-ауқатын әрі қарай дамыту;
- орта білім беру жүйесін әрі қарай дамыту тағы сол сияқты міндеттерді көздейді.

Ғылыми -педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көтеретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбінде жаңашыл инновация деп аталады. «Инновация» ұғымы педагогикалық сөздік қорына ежелден енген екен. Ол кейбір ғалым дардың еңбектерінде «жаңа», «жаңалық енгізу» деп көрсетіледі. Кейбіреулері оны «өзгеріс»деген терминмен анықтайды. Біздің ойымызша, бұл түсініктер кең мағынадағы терминдермен білім беру жүйесіндегі кез-келген өзгерісті сипаттайды.

Инновация термині қазіргі білім берудің теориясы мен практикасында кеңінен қолданылуда. Инновация ұғымы ең бірінші ХІХ- ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеулерінен пайда болды, яғни бір мәдениет түрлерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл, ұғым этнографиясында әлі күнге дейін сақталған.

Инновация (латын сөзі in – в, novis- жаңа)- жаңа, жаңалық, жаңарту дегенді білдіреді екен. С.И.Ожегов сөздігі бойынша: инновация бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық. «Ғылымның қайнар көзі» -Ресейде «инновация» ұғымына өте үлкен күдікпен қараған.: ХІХ-ХХ ғ. басындағы бірде- бір білім реформаларында бұл термин кезікпейді. «Инновация» ғылымына берілген ең ескі емес анықтама, бұл салада американдықтар мен европалық көлемді зерттеулер иесі Э.М.Роджерстің анықтамасы болып есептеледі.

Э.М.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Кейіннен «инновация» ұғымы «білім беру жүйесіне жаңаны енгізу» мағынасында педагогикалық еңбектерде кездесе бастады. «Инновациялық негізін құраушы ұғымдардың – «инновация» «нововедение», «новшество», «новое» т.б. қазақша аудармаларын жасаған.

Ы.Алтынсарин атындағы білім проблемаларын ғылыми зерттеу институты әдіскері К.Құдайбергенов болып табылады. Өз еңбектерінде

«инновацияны» - нақты қойылған мақсатқа сай жасалынған жаңа нәтиже деп есептеді. Демек, инновация мақсат пен нәтижеге – жаңалыққа бет бұрудың кілті.

Қоғамдағы қазіргі кезде қайта құрулар экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар қоғамның алдағы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігінің білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологиялары, оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі әлемде болып жатқан өзгерістермен онша үндеспен отыр. Қазіргі педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа модулін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр. Оның жүйесінің негізгі ұстанымдары: «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында» көрсетілген.

Қазіргі кезде әлемдік қауымдастық Қазақстанды нарықтық экономика елі ретінде танып отыр. Тәуелсіздік алған қысқа тарихи кезең ішінде Қазақстан экономикада сілкініс жасады, әлемдік өркениетпен ықпалдасуда жаңа прогресшіл технологияларды пайдалануда. Елдің әлеуметтік- экономикалық даму перспективалары айқындалған.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруді мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Роджерс К. Несколько важных открытий / К.Роджерс // Вестник МГУ. Сер. «Психология». - №2. – С.58-65.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М., - 1978. - 847 с.
3. Инновационное обучение: стратегия и практика / Под ред. В.Я.Ляудис. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 203 с.

CONTENTS

ECONOMIC SCIENCE

The economy of the enterprise

Кучумова А.Е., Джапарова К.К. , ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	3
Dumik N.A. , THE HUMAN CAPITAL AS THE CAPITALISATION FACTOR	7
Елпанова М.А., Басықараева Б.А. , КӘСІПОРЫННЫҢ БИЗНЕСТЕГІ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ	10
Шайнуров А.С., Казбекова М.Ж. , КЛАСТЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІ	17
Шайнуров А.С., Ерғали М. , ЖОБАҢЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІ	20

Government regulation of the economy

Голобородько Т.В. , ПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ ЯК ПОКАЗНИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ	23
--	----

Banks and the banking system

Айдосова Б.Х, Кобенова А.М. , ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ПОРТФЕЛЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В АО «FORTEBANK»	26
--	----

Financial relations

Рошило В.І., Ковалевич Д.А. , УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ РОЗРОБКИ АМОРТИЗАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПІДПРИЄМСТВ	32
--	----

Marketing and management

Korobets O. , MARKETING COMPONENTS OF RISK CONTROL IN THE SYSTEM OF THE ENTERPRISE ECOLOGICAL MANAGEMENT	35
Kryvonos. I.A., Klimova A.S. , REPUTATION MANAGEMENT: THEORETICAL ASPECTS IN A MODERN COMPANY	38

Accounting and auditing

Булкот Г.В., Яцина А.С. , ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ РОЗРАХУНКІВ ЗА ВИПЛАТАМИ ПРАЦІВНИКАМ НА ТОВ ФІРМА «ГРОНА»	41
Булкот Г.В., Клімчук Т.П. , ОСОБЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ З ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ НА ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ.....	45

Economy of industry

Орынбет П.Ж. ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE CHEMICAL-PHARMACEUTICAL INDUSTRY IN KAZAKHSTAN	48
Залесский Б.Л. ИНДУСТРИАЛЬНЫЙ ПАРК ВЕЛИКИЙ КАМЕНЬ: ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ЭКОЛОГИЗАЦИЯ	54
Елпанова М.А., Бурнаева Р.Н. ЭФФЕКТИВНОСТЬ НЕФТЕГАЗОВОГО ПРОИЗВОДСТВА	57

PHILOLOGICAL SCIENCES

Language, speech, speech communication

Tsoy K.P., THE GENRE OF THE FAMILY NOVEL AS A LITERARY PROBLEM	60
---	-----------

HISTORY

Sarsekeyeva Zh.Ye., Shipilova Ye.A. ANTHROPOLOGICAL APPROACH	65
---	-----------

PEDAGOGICAL SCIENCES

Problems of training of specialists

Berdibekova Zh. S. OPPORTUNITIES AND CHALLENGES OF STUDYING PHYSICS IN UPDATED CONTENT	68
Домбровская С.П., Овсянникова А.А. СПОСОБЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ И ИНФОРМАТИКИ	71
Гурін Р.С., Яцій О.М. ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ.....	74
Мадияр Балжан БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА МОДУЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ.	78
Жаксылыкова Н.Е., Кенбаева Г.К., Аманбаева Э.А. ФОРМЫ ВОСПИТАНИЯ СПЕЦИАЛИСТА В УСЛОВИЯХ ВУЗА.....	82

Modern methods of teaching

Рахимжанов Б. Н., Тасқара А.Е. ОРТА МЕКТЕП КУРСЫНДА ЫҚТИМАЛДЫЛЫҚ ТЕОРИСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫ ӨТКІЗУДІҢ ЛОГИКА МЕН ИНТУИЦИЯНЫҢ ҚАТЫНАСЫ	85
Баймаганбетова Жулдызай, Аскарова Айну р ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ОНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	91
CONTENTS	94

278930

280753

281022

281023

281062

280751

281045

280729

280699

281035

281039

281040

280111

280733

281024

280747

280304

280446

280647

280697

280741

281017

279250

280668